

ISSN 0353-295X

Radovi - Zavod za hrvatsku povijest

Vol. 44, Zagreb 2012.

UDK 72(497.5 Zagreb)"19"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 28. listopada 2012.

Prihvaćeno: 10. studenoga 2012.

Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti*

*Bog je stvorio umjetnika, umjetnik stvara vrijeme,
vrijeme stvara zanatliju, zanatlija stvara gumb. To je put.
(iz teksta Stjepana Planića)*

Arhitektura moderne u Zagrebu i na prostoru Hrvatske razvija se u fazama već od početka 20. stoljeća, kada se mlađe generacije arhitekata, predvođenih Viktorom Kovačićem, bune protiv dotadašnjeg graditeljstva u historicističkoj i klasicističkoj maniri. Na Zagreb utječu promjene koje se događaju među intelektualnim krugovima Beča s kraja stoljeća, gdje djeluju velike ličnosti poput Otta Wagnera i Adolfa Loosa. Njihova je teorijska misao u Hrvatskoj od ranih dana poznata, a preko posrednika – Viktora Kovačića i Huga Ehrlicha – počinje se značajnije odražavati. Padom Austro-Ugarske nakon Prvog svjetskog rata te se veze ne prekidaju, već nastavljaju neizravno preko nekoliko arhitekata koji odlaze u inozemstvo (Austriju, Francusku, vajmarsku Njemačku) na obrazovanje. U međuvremenu Hrvatska ulazi u novu državnu zajednicu, Državu SHS i kasnije Kraljevstvo SHS. U tom razdoblju Zagreb predstavlja važno financijsko središte, ali se provodi i industrijalizacija grada. Bilježi se velik i neočekivan porast stanovništva, pogotovo radničkog sloja, pa se javljaju novi urbanističko-arhitektonski problemi. Oni se, skupa s političko-ekonomskim razvojem (Velika gospodarska kriza, uvođenje diktature u Kraljevini, politika braće Radić, itd.), sve više odražavaju na arhitekture moderne, koji svoju teoriju arhitekture i samu ulogu arhitekta modificiraju novim prilikama i potrebama. U tom kontekstu djeluje i lijevo orijentirana grupa „Zemlja“ koja je okupila socijalno angažirane umjetnike pa tako i arhitekture poput Drage Iblera i Stjepana Planića. Postupno se temeljna načela moderne arhitekture prilagođavaju potrebama međuratne Hrvatske, preko čega se profilira novija generacija arhitekata izraženog nacionalnog senzibiliteta, po čemu Hrvatska ne zaostaje za ostatkom zapadne Europe. No, želje i teorije arhitekata nisu uvijek odgovarale mogućnostima grada.

* „Ozdravljenje budućnosti“ (*das Heil für die Zukunft*) termin je koji koristi Otto Wagner, pišući o arhitekturi 19. stoljeća. Wagner poručuje: *Im Durchpeitschen aller Stilrichtungen, wie es die letzten Jahrzehnte mit sich brachten, kann das Heil für die Zukunft nicht liegen.* LUX 1914: 138.

Mnogi su se istraživači i povjesničari Zagreba i zagrebačke arhitekture zapitali kako definirati hrvatsku arhitekturu moderne međuratnog razdoblja. Zasiurno, secesijska djela Vjekoslava Bastla, Rudolfa Lubinskoga i Ignjata Fischera u centru Zagreba koja nastaju između 1903. i 1913. ukazuju put k novom razdoblju.¹ Ona predstavljaju određeni prekid s historijskim stilovima koji su dominirali dotadašnjim arhitektonskim poduhvatima, ali, što je još važnije, izazivaju neke temeljne promjene: Zagreb se preko svoje arhitekture približava Beču i drugim industrijski razvijenim gradovima Austro-Ugarske² te se postupno u njemu stvara moderna elita koja je voljna prihvatiti secesijske ideje arhitekata, pružajući im time veliku priliku. Taj suodnos elite i secesijskih arhitekata bitno je dalje utjecao na općenito poimanje stanovanja, unutrašnjeg uređenja stanova i općenito kulturu stanovanja u gradu.³ Temelje modernoj arhitekturi postavilo je razdoblje s početka 20. stoljeća, kada se polako napušta secesijski stil, s Viktorom Kovačićem (1874. - 1924.) kao predvodnikom. Oblikovanjem naročito Maksimira i Tuškanka, Zagreb se širi sa svojih srednjovjekovnih temelja i počinje se razvijati u grad karaktera.⁴ Fernand Braudel je u svojim istraživanjima koristio termine poput *karakter* i *originalnost* grada koji *živi*, povezujući to s magnetičnom privlačnošću teritorija i čovjeka. Na takvim područjima nastaju ranonovovjekovna središta, gradovi čija je *modernost* usko povezana s gospodarskim i financijskim strukturama, ukazujući tako na zemetke koji su omogućili modernu 20. stoljeća.⁵ Upravo je Zagreb, koji od druge polovice 19. stoljeća bilježi pravilan rast stanovništva,⁶ predstavljao takvo jedno područje „privlačenja“ za stanovništvo Banske Hrvatske i šire. Arhitektura secesije također „otkriva“ novi prostor grada – uz gradnje oko samog glavnog trga i na području novoosmišljenog gradskog perivoja („Zelena potkova“), koji je vodio do predviđenog mjesta glavnog kolodvora, arhitekti grade secesijske vile na području Tuškanka. Tako Zagreb širi svoj areal i uključuje nove pojaseve obiteljskih vila i kuća, uključujući ne samo imućno građanstvo, već i socijalno slabije skupine.⁷ Međutim, treba istaknuti da različiti pristupi arhitekturi i graditeljstvu u Zagrebu postoje od kraja 19. stoljeća pa sve do 1920-ih godina paralelno, jedan uz drugog. Još je Kosta Strajnić to 1915. primijetio, kada je zapisao:

¹ PREMERL 2002: 11.

² Malo je studija koje se specifično bave kontekstom razvoja Zagreba u 19. stoljeću. Uz nekoliko korisnih leksikona, starih vodiča i povijesti grada, posebno je potrebno istaknuti članak Vladimira Bedenka „The Role of History in the Creation of Zagreb as a Historical Metropolis in the 19th and 20th Centuries“ u: *The Historical Metropolis-A Hidden Potential*, ur. Jacek Purchla (Krakow, 1996.).

³ IVELJIĆ 2007: 375.

⁴ MOHOROVIČIĆ 1952: 40-41.

⁵ BRAUDEL 1992: 525-554, BLUM 2003: 203.

⁶ VRANJEŠ-ŠOLJAN 1991: 146.

⁷ MARUŠEVSKI 1997: 204, BEDENKO 2001: 22. O „Zelenoj potkovi“ vidi: KNEŽEVIĆ 1996.

U arhitekturi Zagreba opažaju se, u glavnom, četiri smjera. Prvi je eklektički. Njega predstavljaju starije zgrade, izvedene u istorijskim stilovima. Njihovi su autori, najvećim dijelom, stranci. Drugi je smjer secesionistički. Zgrade ovoga smjera čine najneukusniju arhitekturu. Kuće I. Fischera i Hrubya, Benedika i Baranyaia karakterišu manje-više zagrebački secesionizam. Treći smjer ima obilježje suvremene njemačke arhitekture. Dionz Sunko, Vjekoslav Bastl, Rudolf Lubynski, Kalda i Štefan grade, u glavnom, u njemačkom modernom stilu. Četvrti smjer zastupaju djela Eda Schöna, Viktora Kovačića i Huga Ehrlicha. Oni su zagrebačkoj arhitekturi dali najviši umjetnički izraz. Oni se ne zadovoljuju da tačno kopiraju strance, nego nastoje da modernu evropsku arhitekturu što više prilagode našim prilikama.⁸

Tako unatoč snažnoj kritici secesije Strajnić uočava stanovite pomake u novom vremenu koje se pokušava osloboditi dominacije historijskih stilova i opterećenosti imitacijama. Kosta Strajnić u spomenutom tekstu o arhitekturi Zagreba daje važnost secesiji u tolikoj mjeri što ju naziva *prijelazom između arhitekata starih oblika i modernih umjetnika*. Dvije su važne značajke Strajnićeva teksta: prvo, najavljuje novo vrijeme dodijelivši osnovne karakteristike „nove“ arhitekture koju poistovjećuje s umjetnošću, i drugo, povezano s drugačijim shvaćanjem uloge arhitekta, njegovo pozivanje na osnutak moderne umjetničko-obrtničke škole.⁹ Iz njegova se teksta može iščitati ta suptilna promjena u poimanju arhitekata, transformacija uloge koja se u Zagrebu odvija uz duboku vezu s političko-ekonomskim promjenama koje nastaju još u 19. stoljeću.

Gospodarski razvoj kao preduvjet

Gospodarsko stanje u Zagrebu krajem 19. stoljeća bilo je povoljnije nego u većini dijelova Banske Hrvatske. Nova obrtna poduzeća, koja su nicala u gradovima i trgovištima, okupljana su u Zagrebu, koji je predstavljao središte obrtnika iz Slavonije i Hrvatske. Tako je 1879. godine upriličena prva skupština hrvatskih obrtnika, a 1891. je na poticaj gradonačelnika Milana Amruša i dr. Frana Vrbanića organiziran „Obrtnički zbor“, upravo u Zagrebu.¹⁰ Amruš je kao gradonačelnik Zagreba zaslužan za brojna unapređenja grada i uprave; pod njegovim poticajom bilježi se gospodarski rast, grade se neke od značajnih gradskih tvornica i zgrade kulturnih institucija, započinje se s elektrifikacijom grada i osnutkom „Zagrebačkog električkog tramvaja“. ¹¹ Godine 1910. u Zagrebu je od ukupno 79 038

⁸ STRAJNIĆ 1915: 64.

⁹ STRAJNIĆ 1915: 60-64.

¹⁰ HORVAT 1994: 263, 268-269.

¹¹ PERIĆ 2006: 170-192.

stanovnika, njih nešto više od 33 posto radilo u obrtu i industriji.¹² Iako je ta industrijalizacija zakašnjela i ne može se mjeriti s industrijskim procvatima središta u Češkoj i djelomično Austriji, ona je bitno utjecala na daljnji razvoj grada. Druga velika promjena dogodila se raspadom Monarhije. Hrvatska je stupanjem u Kraljevstvo SHS evoluirala od perifernog područja Austro-Ugarske u najrazvijeniji dio novoosnovane države te je njezinom kapitalu omogućena ekspanzija na šire područje, kao i razvoj novčanih institucija: banki, štedionica, već postojeće burze. Ustaljeno je mišljenje kako je Zagreb burzu dobio 1919. godine za Kraljevstva SHS. No, istraživanje Mire Kolar-Dimitrijević pokazalo je kako je burza u Zagrebu postojala od 15. lipnja 1907. godine. Naravno, ne pod tim nazivom jer Zagreb tada nije dobio dopuštenje iz Budimpešte za otvaranje burze. Naime, zbog odredbi u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, gospodarski i financijski poslovi Hrvatskoj su bili ograničeni. Odredbe Nagodbe, koja je bila svojevrsni ustav, zaobidene su stvaranjem „Sekcije za promet efektima i robom“ pri Trgovačkom domu u Zagrebu. Potreba za tom sekcijom javila se zbog osnivanja sve većeg broja dioničkih društava, a ona je omogućila jedinstveno mjesto razmjene dionica, kupnje i prodaje, kojim je izbjegnuta skup odlazak na burze u Beč, Budimpeštu ili Beograd.¹³ Uz to, hrvatske banke i štedionice izuzetno dobro posluju u novoj državi, postavljajući se konkurentski i prema Beogradu. Upravo one izravno potiču industrijalizaciju, otkupljujući dionice industrijskih pogona i financirajući izgradnju radničkih objekata i stanova u Zagrebu.¹⁴ Ovo povoljno razdoblje naglo je prekinuto 1930-ih godina Velikom gospodarskom krizom, kada brojne banke i štedionice doživljavaju krah. To se odrazilo i u financijskoj politici, gdje se sve više kapitala akumulira u određenim bankama poduprtima od države, te je o njihovim prioritetima zavisilo i ulaganje u pojedine investicije. Sve se više ovisilo o inozemnim zajmovima, koji su stvarali umjetni osjećaj prosperiteta i kupovne moći. Nakon sloma banaka i štedionica za gospodarske krize, sve se manje odlučivalo polagati novac u nove banke te se on sve više investirao u nekretnine.¹⁵ Stoga je izrazita graditeljska aktivnost u ovom razdoblju, uvjetovana ekonomsko-socijalnim prilikama u državi, ponekad disproporcionalna u odnosu na prošla razdoblja. *Deklaracija arhitekata sabranih na međunarodnom pripremnom kongresu za modernu arhitekturu* u La Sarrazu (1928.), upravo na prvo mjesto svog općeg proglasa stavlja gospodarstvo, čija se važnost ističe riječima da je za *pojam moderne arhitekture bitna [...] ideja vezanosti arhitekture s principima ekonomije* te da je *ideal [...] ekonomičnost, koja štedi ljudski napor i ne traži prije svega veću trgovačku rentabilnost*.¹⁶ Uočljiv je

¹² VRANJEŠ-ŠOLJAN 1991: 146-147.

¹³ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1995: 196.

¹⁴ Vidi u: KARAMAN 1975: 26, TIMET 1961: 146-183.

¹⁵ Vidi u: DOMLJAN 1979: 104-105.

¹⁶ PLANIĆ 1932a: 9-10. Vidi i: ANTOLIĆ 1933: 363-368.

pritom i jedan općeniti, sveprisutni fenomen. Gospodarstvo *stvoreno političkom moći* oduvijek je u suodnosu s arhitekturom. Najprisnije preko naručitelja i poslodavaca. No, razdoblje 1920-ih čini posebnim gotovo nevjerojatna isprepletenost raznih noviteta koji su, izravno ili neizravno, jedan na drugog utjecali. Radi se o kontinuitetu koji nadilazi uobičajenu konvenciju koja predlaže podjelu na dugo 19. i kratko 20. stoljeće. Peter Gay postulate i preduvjete moderne arhitekture traži i pronalazi u prvoj polovici 19. stoljeća. On uzima primjer konstrukcije *Crystal Palacea* za londonsku Svjetsku izložbu 1851. kao odvažni iskorak inženjera, u ovom slučaju Paxtona, prema novim tendencijama.¹⁷ Već u 18. stoljeću gradili su se prvi moderni mostovi u Velikoj Britaniji, dok su zemlje Habsburške Monarhije bile duboko u baroknom razdoblju. Pa ipak, i bez takvog zametka moderne tendencije zaživjele su u središtima Monarhije, prije svega u Beču i Pragu, te su se proširile i potihom ukorijenile u nove razmjere struke.

Nepobitno, Beč je kao centar Austro-Ugarske krajem 19. stoljeća okupljao oko sebe svu avangardu stare Monarhije. Bilo je to mjesto starih težnji, suvremenih misli i novih ideja. Iako je u Zagrebu nemoguće pronaći toliko umrežene krugove intelektualnih poznanika kao što su u Beču bili oni jednog Freuda, Altenberga ili Mahlera, „škola Ota Wagnera“ te kasnije tekstovi i arhitektonski pothvati Adolfa Loosa ne samo da su bili poznati ili čitani,¹⁸ već ih se pokušavalo i primijeniti na postojećim pothvatima. Viktor Kovačić pisao je o svom učitelju Wagneru kao o arhitektu koji je „po moderni pokret najvažniji“ i koji je „doprinio da se danas općenito priznaje potreba preloma s oponašanjem prijašnjih stilova.“¹⁹ Intelektualni utjecaj bečkih krugova potvrđuje i jednostavna analiza biografija arhitekata koji (kasnije) djeluju u Zagrebu, ali i ostalih znanstvenika: Martin Pilar, Janko Holjac i Josip Vancaš, koji u Zagrebu grade historicističke građevine, ali im pridaju i secesijske motive; studirali su u Beču, a učenici su Hermanna Bolléa. Kasniji predstavnici hrvatske arhitekture kao što su Ignjat Fischer (1870. - 1948.), Vjekoslav Bastl (1872. - 1947.), Viktor Kovačić, Hugo Ehrlich (1879. - 1936.), Edo Šen (1877. - 1949.), barem su dio svoje naobrazbe stekli u Beču. Veza Zagreba i Beča, koja postaje očita slučajno u vrijeme procvata kulturnog života Beča, dakako postoji i od ranije. Vrlo kasna modernizacija Beča i oslobađanje od gradskih zidina te gradnja velebne *Ringstrasse*, odražavaju se na Zagreb. Oslobađanje baroknih okvira, koje se postupno događa nakon Bečkog kongresa, svoje odjeke pronalazi i u Zagrebu. Ondje djeluje Bartol Felbinger, arhitekt

¹⁷ GAY 2008: 317-320.

¹⁸ Kritičar i povjesničar umjetnosti Arthur Schneider preveo je 1921. godine Loosov tekst *Ornament und Verbrechen* („Ornament i zločin“) u listu *Savremenik* (preuzeto iz: LASLO 1989: 313-314).

¹⁹ KOVAČIĆ 1900: 27.

koji je svojim građanskim građevinama diljem Zagreba postigao prepoznatljiv tip sličan nekim bečkim ostvarenjima iz istog razdoblja.²⁰ Od 1850-ih godina Zagreb je postupno postajao glavni grad Trojedne kraljevine. Gradilo se i šire od centra: pokrenula se intenzivna izgradnja novih radničkih naselja na Josipovom dolu (budući Radnički dol).²¹ I donošenje prvog regulacijskog plana pada u to vrijeme (1865. godine).²² Nakon potresa koji je pogodio Zagreb 1880., krenulo se u novu izgradnju. Sve do kraja 19. stoljeća Zagreb je neprestano pokazivao težnje prema modernizaciji, od kojih neke ostaju neostvarene (gradnja željezničke pruge istok - zapad i s njome povezana ubrzaniya industrijalizacija te širenje do Save), no ipak postupno pretvaraju grad u tako željeni centar Hrvatske.²³ Beč je u vrijeme kada Friedrich Schmidt i njegov učenik Hermann Bollé vrše bitne zahvate u Zagrebu i uvode „historizam“, tim istim „historizmom“ preplavljen. Zahvati Josepha Marie Olbricha i Otta Wagnera 1890-ih godina u Beču još su samo rjeđi odmaci.²⁴ To se promijenilo na početku novog stoljeća. Wagner, koji je svojim radovima u Beču dao novu dimenziju gradu i učinio ga istinskim velegradom, izravno je preko svojih učenika, Ehrlicha i Kovačića, utjecao i na Zagreb. Isto su činili i Olbrich i Josef Hoffmann, predstavnici novog bečkog smjera u umjetnosti. Dakle, u čitavoj drugoj polovici 19. stoljeća veza Zagreba i Beča je permanentna. Međutim, za razliku od Schmidta ili Bolléa koji su svojim stilom „oponašali“, a da se istovremeno nisu isticali teorijskim tekstovima arhitekata, Adolf Loos (1870. - 1933.) je na hrvatske arhitekate utjecao i praksom i tekstovima koji su nedvojbeno čitani i usvajani.²⁵ Očito je to iz same činjenice da su se generacije i generacije arhitekata, sve do 1950-ih godina, pozivale upravo na Loosova pisanja. Nadišao je taj čudnovati arhitekt i interes arhitekata. Miroslav Krleža pisao je o njemu 1934. na sljedeći način:

[T]ko god bude pisao povijest centralnoevropskog graditeljstva neće moći da pređe preko njegova imena, koje je u Beču i na Dunavu značilo prodor onih graditeljskih principa po kojima Corbusier osniva sunčane gradove ili Rusi izgrađuju monumentalne livnice na Uralu. [...] Taj izumitelj građanskog stambenog luksuza brinuo se za akustiku građanskih soba, obavijao blagovaonice mahagonijom, popločivao kupaonice skupocjenim mramorom, i boreći se u sebi protiv pojma građanske samodopadnosti u jednoj kamerdinerskoj sredini i sam nije bio drugo nego sluga i član mnogobrojne građanske posluge. [...] I prije dugogodišnje i

²⁰ SCHNEIDER 33.

²¹ O tome vidi više u: DOBRONIĆ 1963: 122-123.

²² BEDENKO 2011: 20.

²³ GROSS I SZABO 1992: 555-556.

²⁴ ACHLEITNER 1999: 151-152.

²⁵ POTOČNJAK 1939: 52, ŠEGVIĆ 2009: 75.

prividno jalove borbe Adolfa Loosa za ravne krovove, ogromne prozore, svijetle sobe i jednostavne fasade, bilo je pristojnih građevina na svijetu, stolica s ravnim nogama i čaša od prozirnog stakla. Značenje Adolfa Loosa je u tome što se je javio u centru dunavske civilizacije u vrijeme kada je ukus tog ogromnog industrijskog i agrarnog kompleksa za probleme materijalne kulture pao duboko ispod ništice, i da je imao snage i morala, zdrave pameti i uravnoteženog ukusa, da se suprotstavi jednoj čitavoj graditeljskoj eposi [...].²⁶

Tim je riječima Miroslav Krleža opisao i više od samog opusa Adolfa Loosa, izdvojivši bit moderne. Ona se upravo iz centra Dvojne Monarhije proširila i zahvatila Hrvatsku. Iskonsku arhitektonsku praksu i misao Adolfa Loosa u Zagrebu ostvario je Zlatko Neumann (1900. - 1969.), njegov učenik i suradnik. Nakon naobrazbe u Beču, gdje je preko Petera Altenberga slučajno upoznao Loosa, i kratkog boravka u Zagrebu,²⁷ Neumann je između 1926. i 1927. živio s Loosom u Parizu i radio u njegovom ateljeu. Onamo je pozivao i druge arhitekte iz Hrvatske, kao što su Ernest Weissmann i Vladimir Potočnjak. Kada se konačno 1927. uz veliku pompu vratio u Zagreb, prepuštena mu je isprva uloga specijalista za interijere, a nakon nekog vremena počeo je graditi najamne kuće i urbane vile, uvijek primjenjujući loosovske elemente.²⁸ Arhitekti koji djeluju u Zagrebu tako sustavno i postupno uvode načela modernog graditeljstva i svojim idejama formiraju karakter novog grada.

Škole arhitekture u Zagrebu

Još jedan poticaj u razvoju nove generacije arhitekata dogodio se zasigurno 1919. godine, osnutkom Visoke tehničke škole u Zagrebu. Zbog ustroja zagrebačkog sveučilišta koje je još tada bilo na temeljima 19. stoljeća (gdje su prilikom osnutka 1874. godine osnovani Bogoslovni, Pravoslovni/Pravni i Mudroslovni/Filozofski fakultet, a kasnije i Medicinski, Gospodarsko-šumarski i Veterinarski fakultet) te zbog preispitivanja jesu li tehničke znanosti uopće znanosti, do 1926. godine funkcionira kao Visoka tehnička škola izvan sastava Sveučilišta. Mnogi studenti Tehničkog fakulteta kasnije su radili kao poduzetnici ili činovnici, no

²⁶ KRLEŽA 1934: 136-137.

²⁷ Neumann je u jednom pismu Loosu doslovce vadio za pomoć, pišući: *Ich möchte unbedingt weg von hier. Zu wem sollte ich auch hier gehen, um etwas zu lernen? Wenn der Arme Kovačić wüßte, was sein Nachfolger beim Bau der Börse treibt, würde er sich im Grabe umdrehen.* („Želio bih svakako odavde otići. A kome i da odem ovdje da bih nešto naučio? Kada bi jadni Kovačić znao, što njegov nasljednik radi s gradnjom burze, okrenuo bi se u grobu.“). LASLO 1989: 314.

²⁸ LASLO 1989: 313-316, RISSELADA 2008: 114-115.

neki su se proslavili i kao arhitekti. Primjerice, Josip Pičman, Ernest Weissmann, Josip Seissel, Vlado Antolić, Vladimir Turina i drugi.²⁹ Paralelno s njom, od 1926. godine djelovao je i Arhitektonski odjel Akademije likovnih umjetnosti (ALU), do 1942. godine. Odjel je s radom trebao započeti još 1921. godine, a mjesto voditelja ponuđeno je Viktoru Kovačiću. No, on je prihvatio mjesto na Visokoj tehničkoj školi te je ono upražnjeno do 1926. godine kada je na čelo Arhitektonskog odjela došao Drago Ibler. Iduće godine odjel je krenuo s radom kada je rektor Akademije za umjetnost i obrt bio Ivan Meštrović (1922. - 1932.).³⁰

Tako je u međuratnom razdoblju postojala konkurencija unutar školovanja budućih arhitekata jer su se studiji razlikovali i programom, a bila je prisutna i stalna obostrana kritika kao i suparništvo, što je upotpunilo sliku zagrebačkog arhitektonskog miljea u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća.³¹ Arhitektonski odjel ALU težio je suvremenijim načinima obrazovanja uvodeći program moderne arhitekture i prekidajući s tradicionalnim. Smanjen je broj predmeta, osnovu je činilo Arhitektonsko projektiranje (izučavalo se osam semestara), a predavao ga je Drago Ibler. I broj studenata je bio manji čime je omogućeno bolje povezivanje s njihovim mentorima. Sve se više promicao i ateljski način rada te povezanost s likovnim disciplinama. Tako je, primjerice, Mladen Kauzlarić radio kod Ehrlicha, a Stjepan Planić (prije Klobasa; 1900. - 1980.) je tijekom studija vodio vlastiti atelje.³² Ovakav način učenja u potpunosti prati načela Bauhausa, gdje je nakon položenih osnovnih predmeta slijedio rad u radionicama s dva majstora, u kojima se pridavala pažnja radu s materijalima, estetici sadržaja i obliku općenito.³³ Od osnutka tog Odjela pri ALU pa do njegovog zatvaranja (1926. - 1942.), studij su pohađala 63 studenta, no diplomiralo ih je samo osamnaest.³⁴ Učenici ovih dviju škola ostavili su snažan pečat na hrvatsku arhitekturu općenito, ali i stvorili poznati Zagrebački krug ili Zagrebačku školu,³⁵ prema kojoj je arhitektura

²⁹ ŠEGVIĆ 1992: 84.

³⁰ ČORAK 1981: 70-74, BARIŠIĆ I JURIC 2000: 17-19.

³¹ ČORAK 1981: 177.

³² ČORAK 1981: 73.

³³ GAY 1999: 125.

³⁴ Mladen Kauzlarić (1930.), Zvonimir Požgaj (1932.), Gustav Bohutinsky (1934.), Branko Bon, Aleksandar Freudenreich, Drago Galić, Vlado Galić, Lavoslav Horvat, Stjepan Planić (1935.), Milan Grakulić (1938.), Ivo Bartolić, Ljudevit Gaj (1939.), Hinko Bolanča, Mirko Hamel, Veljko Kauzlarić (1940.), Vinko Wichra (1941.), Eugen Hološ i Neven Šegvić (1942.). Vidi u: BARIŠIĆ I JURIC 2000: 17-19.

³⁵ Ovaj naziv doista će postati odrednica Iblerovog kruga te će zbog svoje isključivosti postati nedostatan za velik broj arhitekata koji nisu djelovali uz Iblera, a djelovali su po načelima moderne. To su arhitekti okupljeni i u grupi „Zemlja“, zatim u „Radnoj grupi Zagreb“ i brojni koji su radili zajedno (pr. Kauzlarić i Gomboš, Pičman i Seissel, Kovačević i Seissel, Freudenreich i Deutsch, Zoja i Selimir Dumengjić, Ulrich i Bahovec). Vidi: PREMIERL 1976: 24.

shvaćana kao umjetnost pa se stoga izbjegavaju striktna načela konstruktivizma, funkcionalizma i utilitarizma.³⁶

Obrazovanje i utjecaji iz inozemstva

Koja su obilježja međuratne arhitekture općenito i zašto ju ograničavamo povijesnim događajima, odnosno zašto je njeno datiranje njima ograničeno? Ludwig Mies van der Rohe (1886. - 1969.) rekao je da je arhitektura volja epohe prenesena u prostor. Razdoblje i ljudi neupitno utječu na njen razvoj baš kao i na svaku drugu umjetnost. Već se preteče moderne pouzdaju u nove materijale kao što su čelik i armirani beton te ih prepoznaju kao materijale 20. stoljeća i na taj način slave tehnologiju, baš kao i futuristi u književnosti. Poslijeratna Europa bila je svjedokom snage tehnologije i strojeva, što je bio rezultat industrijske proizvodnje koja je, u prethodnom razdoblju, cvjetala prvenstveno zbog potreba rata. Stoga je ovo međuratno vrijeme trebalo vratiti povjerenje u tehnološki napredak i materijalizam, ali i interes za umjetnost i kulturu. Predvodnik je bio Walter Gropius, koji u Weimaru 1919. pokreće školu pod nazivom Bauhaus, jer za „arhitekta nema umjetnosti ‘same po sebi’, nego isključivo umjetnosti koja je korisna, čvrsta i lijepa“.³⁷ Gropius je smatrao da se arhitektonski duh izgubio u „salonskoj umjetnosti“ te da će spajanje obrta i umjetnosti vratiti taj duh. Ostvarenje tog umjetničkog jedinstva vidio je u zgradi, koja treba biti i arhitektura i skulptura i slikarstvo. Godine 1925. Bauhaus se seli u Dessau, a sjedište je ujedno i prva zgrada moderne. Ova škola je egzistirala do 1933. godine, kada je zatvorena dekretom tadašnjeg kancelara Adolfa Hitlera. Većina njenih sljedbenika odlazi u Sjedinjene Američke Države i ondje nastavlja s radom.³⁸ Gropius je uspio u svom nastojanju povratka vjere u strojeve, ali strojeve koji su sada u čovjekovoj službi, te je njihovu dominaciju ostavio u pozitivističkom 19. stoljeću. Tako je i umjetnost bila predviđena za mase i svakodnevni život, a ne samo uski i elitni krug ljudi. Najznačajniji arhitekti ovog razdoblja zasigurno su, uz već spomenutog Waltera Gropiusa (1883. - 1969.), Adolf Loos, Ludwig Mies van der Rohe (1886. - 1969.) i Le Corbusier (1887. - 1965.), te Frank Lloyd Wright (1867. - 1959.) u SAD-u.

Pravi preduvjet za razvoj moderne arhitekture u Hrvatskoj bilo je osnivanje studija na kojima se mogla izučavati arhitektura, što je i ostvareno 1919., odnosno 1926. godine. Dvadesete godine još su bile miješanje starog, secesijskog (postsecesijskog) utjecaja s novim, modernim nastojanjima. Oni koji su teže prihvatili i uklopili u svoj rad nova strujanja bili su, između ostalih, Dionis Sunko (1875. - 1935.), Ignjat Fischer (1870. - 1948.), Rudolf Lubinsky (1873. - 1935.), Josip

³⁶ PREMIERL 1976: 20.

³⁷ RAKIĆ 2005: 296.

³⁸ GAY 1999: 124-126.

Vancaš (1859. - 1932.), Martin Pilar (1861. - 1942.) i drugi.³⁹ Nova generacija arhitekata okreće se korisnosti arhitekture, točnije konstruktivnim i funkcionalnim elementima arhitekture. Još je Viktor Kovačić naglašavao kako kod modernih arhitekata mora prevladati tendencija spajanja umjetničkih ciljeva i praktičnosti.⁴⁰ Nestaju ukrašavanje i dekorativnost karakteristični za secesijsko razdoblje, a „čista“ pročelja, jasni volumen i ploha nova su obilježja. Javlja se svojevrsna borba protiv ornamentalnosti u arhitekturi, jasnoća koja je rezultat tehnološkog razvoja u čovjekovoj službi. Dakako, i taj stav je pod utjecajem Adolfa Loosa. Loos je imao dosta ekstreman stav prema ornamentu, smatrajući da on zaustavlja napredak, da je nepotrebno trošenje ljudske energije, simbol psihološke zaostalosti i primitivnog čovjeka, koji, zbog niske estetske razine, traži u svemu umjetnost, ukras ili ljepotu.⁴¹ Još 1883. godine, nekoliko godina prije Loosa, u jednom intervjuu engleski arhitekt Charles Francis Annesley Voysey (1857. - 1941.) izjavio je: „Opasnost danas leži u prekomjernoj dekoraciji. Nedostaje nam naravnosti i mirnoće.“⁴² Kovačić i Ehrlich predvode to kao vjerni sljedbenici Adolfa Loosa.⁴³ Uz njih, tu je i Zlatko Neumann. Utjecaj Hansa Poelziga prenosili su Josip Pičman, Zdenko Stržić i Drago Ibler, na kojeg je snažno utjecao i Le Corbusier, kao i na Ernesta Weissmanna. Njemački arhitekt i dizajner Peter Behrens surađivao je s Jurjem Neidhardtom koji je radio u njegovom i, kasnije, Le Corbusierovom ateljeu.⁴⁴ Ključni impulsi dolazili su izvana i našim arhitektima otvorili široki spektar novih pristupa, koje su oni znali iskoristiti, prepoznati i dati im nacionalni kontekst. Jednom je prilikom Antun Ulrich (1902. - 1998.) rekao:

Spominju se utjecaji. Ja to ne bih tako zvao, nego to je pobjeda većine. Mladih arhitekata bio je svake godine sve veći broj. Mladi su dolazili. Zato su se „stari“, koji su nas početnike vrlo sputavali, na kraju krajeva morali povlačiti. Prvi njihov sudac bio je zapravo Ibler. On ih je javno izvrgnuo ruglu i dakako da smo onda mi, mladi, to brzo prihvatili. [...] Dakle, ne utjecaj literature nego zapravo utjecaj vremena, utjecaj bržeg razvoja, utjecaj većeg broja mlađih ljudi.⁴⁵

³⁹ PREMIERL 1976: 14.

⁴⁰ ŠEGVIĆ 2009: 39.

⁴¹ ŠEGVIĆ 2009: 64-65.

⁴² GAY 2008: 319.

⁴³ PREMIERL 1976: 14.

⁴⁴ BLAU I PLATZER 1999: 21.

⁴⁵ Vidi: „Razgovor s protagonistima moderne“ 1976: 118.

Podrška izvan struke

Često se u pregledima manifesta hrvatske arhitektonske moderne navode i kratki, ali značajni tekstovi Antuna Gustava Matoša i Miroslava Krleže. Krleža je i 1934. pisao o Loosu, njegovom značaju i njegovim idejama, ocrtavajući uvjete u Beču pod kojima se Loos probijao, bez sumnje pritom misleći i na situaciju u Zagrebu.⁴⁶ Osim što su ti tekstovi bogati biografskim podacima iz pojedinih životnih razdoblja Viktora Kovačića i Drage Iblera, oni otkrivaju intelektualnu prisnost između vodećih književnika i arhitekata moderne. Dapače, i Matoš i Krleža se u svojim tekstovima javljaju kao svojevrсни zagovaratelji nove arhitekture, ali i kritičari tekovina 19. stoljeća ili, kako ih Krleža naziva, *helmerfelnerijskog hermanboleskog austromadžarskog provincijalnog graditeljstva*.⁴⁷ Što je pove-zalo hrvatske arhitekture moderne i književnike poput Matoša i Krleže? U prvom planu, to je potreba, u nekim slučajevima i kompleks, koji i Matoš i Krleža nose u sebi, boreći se s mišlju je li njihov Zagreb selo ili grad; gradić ili velegrad. To ih pitanje proganja, a u njima stvara interes prema urbanitetu i samom gradu, koji se i u Matoševo i u Krležino vrijeme mijenja, izgrađuje. Tako oni izravno dolaze u doticaj s tim očitim promjenama. Njihove često negativne osude dosadnog ili malog Zagreba paralelne su s kritikama nove arhitekture naspram „starim“ zahv-tima u gradu.⁴⁸ Također, vidljiva je tipična osobna averzija i antagonizam prema Austro-Ugarskoj, a tako i prema historizmu i eklektičnim stilovima 19. stoljeća koji su slovili kao „dinastički stil“, simbol moći kuće Habsburg. Kada je Franjo Josip 1895. dolazio u posjet Zagrebu, dopalo ga je svečano otvaranje zgrade Hrvatskog narodnog kazališta, djela austrijskih arhitekata Fellnera i Helmera.⁴⁹ Bila je to poveznica za vladara s njegovom prijestolnicom i njegovim svijetom. No, jednako kako je takva arhitektura bila univerzalni stil Dvojne Monarhije, tako su na nju i hrvatski intelektualci sve više gledali na negativan način. Baš u tome leži paradoks: Matoš i Krleža, kao i Kovačić, propagirali su u svojim djelima moder-nu, nove pristupe: njima je zajednički utilitarni i funkcionalni pristup. Međutim, na osobnoj razini oni su ljudi 19. stoljeća po mnogim svjetonazorima, načelima, obrascima ponašanja. Oni su tipični mikrokozmos stvoren u staroj Monarhiji. Kovačić i Matoš djeluju kao brojni austrijski pisci, umjetnici, arhitekti i znanstvenici u Beču, oni se poznaju i međusobno komentiraju, kritiziraju, vode dijalog. U tom kontekstu treba promatrati i Matošev tekst „Viktor Kovačić: k izložbi nacrtu o regulaciji Kaptola“, u kojemu apelira da se Kovačića prihvati, da se ne dopusti

⁴⁶ KRLEŽA 1934: 135-138.

⁴⁷ KRLEŽA 1924/1925: 172.

⁴⁸ Vidi: NEMEC 2010: napose 110-142.

⁴⁹ KENT 2007: 163.

odljev talenta. Iako izrazito obilježen tipičnim matoševskim patriotizmom i ljubavi prema hrvatskoj kulturi, tekst je moguće gledati kao paradigmatički primjer intelektualnog izražavanja koje se pronalazi u Beču, Budimpešti, Pragu i drugim gradovima Monarhije. I u Zagrebu je tako moguće pronaći krug intelektualaca koji obuhvaća i povezuje jednog Bukovca, Matoša i Kovačića i mnoge druge istaknute osobe tog vremena, a čiju osnovu predstavlja bečki tip intelektualnog djelovanja i interakcije s kraja stoljeća.

Odnos Krleže s Dragom Iblerom nešto je drugačiji. Vezalo ih je poznanstvo i prijateljstvo: Krleža je Iblera 1958. podržao kao kandidata za Jugoslavensku akademiju znanosti, no doživio je poraz.⁵⁰ Željka Čorak analizira taj odnos preko već citiranog teksta „Slučaj arhitekta Iblera“ i pronalazi srodnost u njihovim mislima i pristupima.⁵¹ On nam, međutim, dobro oslikava i povezanost hrvatske intelektualne i umjetničke scene, koja je djelovala između dva rata, iako formalno nije zajedno javno istupala. Ono što je bitno jest da Krleža točno pogađa Iblerove utjecaje i, što je važnije, pozadine koje na svoj način dovodi u Zagreb, vidjevši u njemu čak i izdanka njemačke *Novembergruppe*.⁵²

Ipak, i sami arhitekti predstavljaju u ovom vremenu jedan izrazito zanimljiv intelektualni krug. Upravo je međuratno razdoblje formiralo arhitektonsku kritiku. Naime, gotovo svi arhitekti tog razdoblja pišu kritičke i publicističke članke, ali i teorijske tekstove te redovito sudjeluju na arhitektonskim i likovnim izložbama. Posebice su arhitektonske izložbe bile sastavni dio ove struke unutar dvadesetih, a napose tridesetih godina 20. stoljeća, tijekom kojih novine nisu propuštale popratiti ta kulturna zbivanja člancima, kritikama i prigodnim raspravama. Analizira se i kritizira sve: ostvarene realizacije, natječaje, projekte, ulogu arhitekture.⁵³ Stoga su se podrška izvan struke, ali i sama struka iznutra pobrinuli pri etabliranju položaja arhitekata u jednom intelektualnom i kulturnom krugu međuratnog Zagreba.

Nove težnje u novoj državi

Nestankom Austro-Ugarske i nastankom Države SHS, Zagreb je kratkotrajno bio glavni grad nove državne zajednice. Ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom koje je slijedilo, ostavilo je Zagreb iza Beograda. Nije bilo dovoljno vremena niti da gradska uprava i politika iskažu ambicije za uređenje kakve prijestolnice, a kamoli za arhitekta i urbaniste. Međutim, slično kao i u Beču, u Zagrebu se grad prilagođavao novoj državi. Samom uspostavom Kraljevstva SHS promijenjena

⁵⁰ LASIĆ 1982: 378.

⁵¹ Pritom je autorica pokušala (i uspjela) Krležin tekst protumačiti s više aspekata i višedimenzionalno. Vidi: ČORAK 1981: 55-58.

⁵² ČORAK 1981: 70.

⁵³ PREMIERL 1990: 145-153.

je politička, gospodarska i društvena orijentacija. Najednom prijeko potrebni putovi prema Budimpešti i Beču više nisu bili neophodni, dapače, neophodna je postala izgradnja državnih cesta koje bi novu zemlju bolje povezale. Na političkom planu već u samom početku izbijaju problemi i sukobi: 1920. poništeni su izbori, a Svetozar Delić, predstavnik komunista koji skupa sa svojim kolegama nije htio prisegnuti kralju Petru Karađorđeviću, smijenjen je kao gradonačelnik Zagreba nakon samo dva dana mandata.⁵⁴ Međutim, situacija je donekle smirena iste godine, kada je gradonačelnik postao Vjekoslav Heinzl. Godine 1922. Zagreb je proglašen upravnim središtem Zagrebačke oblasti prema novoj podjeli države, čemu se gradonačelnik Heinzl protivio, budući da je oblasna politika priječila gradsku, a grad ostajao zakinut zbog oblasnih poreza za koje je više davao nego što je dobivao.⁵⁵ U komunalnoj politici ključno pitanje tog vremena postaju novi uvjeti i priljev radničkog stanovništva te adekvatna adaptacija dijelova grada novim potrebama. Kako se grad Zagreb nosio s problemom stanovanja i stalnog povećanja stanovništva? Ključna osoba bio je već spomenuti gradonačelnik Vjekoslav Heinzl (1871. - 1934., gradonačelnik 1920. - 1928.), po zanimanju arhitekt. Pod njegovom upravom grad se naglo razvijao i dobivao je izgled suvremenog europskog grada, a time i nadimak „bijeli Zagreb“. Za njegova mandata izgrađuju se nova naselja kao što su Peščenica, Trešnjevka, Karvenjak, Rebro, Pongračevo, Švabin brijeg, Sigečica, Volovčica, Medveščak, Martinovka, Kruge, Pile, Radoševićev brijeg, Zavrtnica, predio vila nad Medveščakom. Od ustanova treba nabrojati sljedeće: devet škola, osamnaest zdravstvenih i higijenskih institucija, tri zgrade za javnu sigurnost, četiri skloništa za djecu, Pučki dom na Trešnjevci, kapela na Mirogoju. Također, proširen je prolaz Tuškanac, započeta je gradnja tržnice na Dolcu i novog sajmišta u Heinzlovoj ulici.⁵⁶ Iako su prve kuće sagrađene već 1920./1921., najintenzivnija gradnja gradskih malih stanova u dvadesetim godinama bila je tijekom 1927. i 1928. godine.⁵⁷ No, kritika nije zaobišla ni Heinzla. Predbacivao mu se manjak zalaganja za rješavanje socijalnih pitanja pa i stanogradnje, preveliko zaduživanje u financijski nesigurnim vremenima (uskoro nakon njegovog mandata i u Zagrebu je izbila velika gospodarska kriza, a kod Gradske štedionice zadužio je Grad za preko 250.000.000 dinara, što se još dugo nakon njega otplaćivalo) te preferiranje uređenja užeg centra grada, a zanemarivanje perifernih dijelova Zagreba, koje je nastanjivao radnički i siromašniji sloj stanovništva.⁵⁸ Ova primjedba ide uz opasku Andrea Mohorovičića, koji primjećuje kako se i dalje nastoji što više iskoristiti uža centar

⁵⁴ PERIĆ 2006: 211. O slučaju Svetozara Delića vidi: KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1984: 223-234.

⁵⁵ PERIĆ 2006: 215-216.

⁵⁶ STILINOVIĆ 1965: 115.

⁵⁷ RADOVIĆ MAHEČIĆ 2002: 42.

⁵⁸ STILINOVIĆ 1965: 116.

grada.⁵⁹ Kritizirala se i politika koja je s jedne strane propagirala gradnju bolnica i higijenskih institucija, dok se paralelno velik broj stanovnika grada s periferije nalazio u gotovo nehumanim, nehigijenskim uvjetima. I nakon njega nastavilo se sa sličnim pothvatima izgradnje pod gradonačelnikom Stjepanom Srkuljem. Tako se grad širio na sve strane i prelazio dotadašnje granice, stvarajući nove gradske četvrti i naselja.⁶⁰ Niti intervencije u centru grada nisu izostajale. Tako je 1930. godine svečano otvorena moderna zagrebačka tržnica na Dolcu, izvedena prema projektu Vjekoslava Bastla i izvedbenoj osnovi Ivana Zemljaka.⁶¹ Međutim, kritike su i dalje dolazile na općenite urbanističko-arhitektonske pothvate u 1920-ima i 1930-ima. Alfred Albini tako 1935. u *Obzoru* piše:

Pošto nije bilo općenite smjernice za daljnji razvitak grada, improvizirana su pod pritiskom prilika djelomična rješenja, pa je tako nastala nova četvrt Sajmište i uništen Dolac. [...] Obzirom na naše prilike, ostavljen je ideal, da se uspostavi veza gradova s cijelom zemljom u jedan istovjetni organizam, još uvijek budućnosti. Međutim, ima u našim regulacionim planovima, kao na pr. u onome iz 1932. godine za grad Zagreb, uvijek ponešto utopističkoga.⁶²

Drago Ibler također se na to osvrće sljedećim riječima:

[N]južno je napokon javno utvrditi da u Zagrebu u onom stvaranju što ga obuhvaća pojam gradogradnje nedostaje svaka umjetnost, da ulice i trgovi ovog prašinom pokrivenog grada ne svjedoče ni o kakvoj umjetnosti gradogradnje. [...] Sa slučajevima Sajmišta, Pešćenice i Šalate nisu nipošto predočeni svi problemi zagrebačke gradogradnje, nego su istaknuta samo tri trenutno najvažnija, kako bi se iz smisla i nesmisla njihovih rješenja utvrdilo stanje gradogradnje u Zagrebu. A to je stanje loše. Ne smiju se praviti posebni urbanistički planovi za dijelove nekog grada, a niti izvoditi, prije nego se ustanovi opći urbanistički plan. U Jugoslaviji to su uvidjeli Beograd, Split, pa čak i Karlovac – samo Zagreb ne.⁶³

Kada su u pitanju stambene (ne)prilike zagrebačkog stanovništva, grad Zagreb je, kako navodi Mira Kolar-Dimitrijević, djelovao u tri smjera: formiranjem Gradskog stanarinskog ureda, izgradnjom stambenih kuća u nadležnosti grada, a treći je pokušaj rješavanja problema oko neplanski sagrađenih kuća.⁶⁴

Gradski stanarinski ured osnovan je 23. studenoga 1918. godine, a s radom je započeo 6. prosinca iste godine. Ovaj ured rješavao je molbe o dodjeli gradskih

⁵⁹ MOHOROVIČIĆ 1952: 42.

⁶⁰ PERIĆ 2006: 212-215.

⁶¹ PERIĆ 2006: 229.

⁶² ALBINI 1935: 172.

⁶³ IBLER 1992: 17.

⁶⁴ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 136.

stanova, ispitivao opravdanost boravka stranaca u gradu, regulirao cijene stanarina. Dakle, navedeni Ured je raspolagao gradskim stanovima, a visina stanarine je bila ograničena stambenim zakonima. Bilo je mnogo prigovora na rad ovog Ureda te je on konačno ukinut Zakonom o stanovima od 15. svibnja 1925. godine, nakon čega je raspolaganje stanovima bilo slobodnije, što je išlo u prilog kućevlasnicima nauštrb iznajmljivača, a grad je na neki način oslobođen tog problema.⁶⁵

U međuratnom razdoblju grad Zagreb bio je najveći građevinski investitor. Prvi stanovi koje je dao izgraditi trebali su riješiti stambeno pitanje radnika zaposlenih u gradskim uredima, poduzećima i sl. Prvo su se počeli graditi stanovi na Selskoj i Magazinskoj cesti. Do 1929. godine grad Zagreb izgradio je 55 prizemnica, 11 jednokatnica, 17 dvokatnica, tri trokatnice i dvije četverokatnice s ukupno 1322 stana. Nakon te godine, grad sve manje gradi stanove za radnički dio populacije i uglavnom dovršava ono započeto te se orijentira na gradnju javnih ustanova.⁶⁶

Grad je također poticao i privatnu stanogradnju i to jeftinijim zemljištima, oslobađanjem od plaćanja raznih daća gradu, jeftinim zajmovima u Gradskoj štedionici. No, mnogima koji su se tek bili doselili u Zagreb i živjeli od nadnica ili mjesečnih plaća i dalje je to bio prevelik trošak. Zato su svakodnevno nastajale kućice na periferiji grada od starih dasaka i cigli, sagrađene nezakonito i bez dozvole građevinskog odsjeka, koje nisu bile povezane s gradskim cestama ili komunalnim priključcima. Procjenjuje se da je nakon Prvog svjetskog rata do oko 1929. godine podignuto oko 2000 takvih kućica.⁶⁷ Ovo je predstavljalo vjerojatno najveći problem gradu Zagrebu. Pokušao ga je riješiti davanjem privremenih građevinskih dozvola za južni i jugozapadni dio grada. No, to je samo potaknulo i druge vlasnike takvih stambenih objekata na traženje građevinskih dozvola. Arhitekt Vladimir Potočnjak zabilježio je o tom razdoblju sljedeće:

Nije bilo mnogo vremena da se prosuđuje i razmišlja. Stanoviti su krugovi imali novaca na pretek i ulagali su ga u unosne stambene projekte, no pri tome su naučili računati s interkalarnim kamatama. Kuće su morale nicati jedna za drugom. Pri tom nije bila u pitanju samo brzina same izgradnje, koju današnja sredstva omogućuju, već je u pravilu bilo uvijek posve nedovoljno vremena za najvažniji dio posla, za izradu projekta.⁶⁸

Krajem 1920-ih sve je više urbanističkih natječaja, no prijedlozi u većini slučajeva ostaju neizvedeni. No, to ne znači da nije bilo stručnjaka za to područje. Tajnik ing. Božidar Ribić u svom godišnjem izvješću navodi kako je *Klub arhitekata posvetio raspravljanju i rješavanju urbanističkih pitanja grada Zagreba najveći*

⁶⁵ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 136-138.

⁶⁶ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 139-140.

⁶⁷ HRIBAR 1930: 241-244.

⁶⁸ POTOČNJAK 1939: 52.

*dio svog rada.*⁶⁹ Zdenko Stržić (1902. - 1990.) kod Hansa Poelziga u Berlinu 1927. godine radi urbanizaciju naselja Spandau, a 1933. plan regulacije Stockholma. Juraj Neidhardt (1901. - 1979.) kod Le Corbusiera surađuje od 1933. do 1935. na urbanizaciji Alžira, Nemoursa i Antwerpena.⁷⁰ Mohorovičićeva studija, napisana 1952. godine, daje naslutiti da naponi koji su neosporno postojali, kako svjedoči dokument godišnjeg izvješća tajnika Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata (UJIA), nisu urodili plodom. Je li se radilo o tome da struka još jednostavno nije bilo dovoljno zrela? Jesu li petrificirane metode konzervacije prevladavale i u 1930-ima i kočile moderni prirodni razvoj grada, kako to neki arhitekti navode za, primjerice, vrijeme Hermana Bolléa?⁷¹ Mohorovičić daje odgovor koji ne zadovoljava u potpunosti, ali jasno ocrtava razdoblje:

*Kao što iz prednjega razlaganja vidimo, najtežu baštinu u urbanističkom smislu ostavilo je budućem razvoju grada upravo posljednje razdoblje kapitalizma, to jest razdoblje stare Jugoslavije, koje je uz izgradnju nekih dijelova grada, iako potpuno beznačajnih, ali ipak donekle urednih, uvjetovalo i omogućilo stvaranje mnogih drugih dijelova grada katastrofalnih urbanističkih i arhitektonskih karakteristika.*⁷²

Situacija se zaoštrava nakon Šestosiječanjske diktature i promjena u Gradskoj skupštini te se donosi zaključak kako je ta situacija rezultat nepostojanja regulatorne osnove za te dijelove grada. Građevno-regulatorni odbor gradskog zastupstva donio je odluku o zabrani buduće divlje gradnje, sve postojeće kuće koje zadovoljavaju higijenske uvjete trebale su dobiti građevinsku dozvolu, a grad je trebao nabaviti zemljišta i parcelizirati ih za gradnju malih kuća i gradilišta te prodati za tu svrhu zainteresiranim ulagačima.⁷³

Godinu dana prije ove odluke, 1928., krenulo se u izradu regulatorne osnove za Zagreb, no natječaj je objavljen tek 1930. godine. Upravo urbanistička slika i problemi ponajbolje oslikavaju život jednog grada, kako se mijenjao i razvijao.⁷⁴

⁶⁹ „Izvještaj tajnika o radu Sekcije Zagreb Udruženja Jugoslavenskih Inženjera i Arhitekata u poslovnoj godini 1930./1931.“ HDA, *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb*, 1/632.

⁷⁰ PREMÉR 1976: 30.

⁷¹ S Bolléom se već Viktor Kovačić ne slaže, a negativno o njemu piše niz hrvatskih uglednih arhitekata koji su bili zagovaratelji novih tendencija.

⁷² MOHORVIČIĆ 1952: 44.

⁷³ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 141-142.

⁷⁴ „Urbanistička ideja ne nastaje ni voljom pojedinca ni umjetničkim inspiracijama, ona je zasnovana u času, kad su se žitelji doselili i združili s okolinom. (...) Govoreći riječima, što bi nam nijemi gradovi htjeli da kažu svojim oblicima, otvara nam ta nauka oči za velike pojave i priprema nam dušu za duboke doživljaje.“ Knoll 1930: 197. Ovakav slikoviti doživljaj urbanizma Petra Knolla opovrgnuo je Zvonimir Požgaj definirajući urbanizam kao „strogo formulirani tehnički, socijalni,

Urbanistički razvoj, neisključivi dio prostornog stvaralaštva i temeljni dio arhitektonske problematike,⁷⁵ daje jedan izrazito pregledan plan promjene i razvoja određenog grada te se kroz njega može promatrati i razvoj društvenih odnosa. Naime, u arhitektonskom, a posebice urbanističkom oblikovanju, mogu se iščitati društveni odnosi koje tvori, u ovom slučaju, političko-organizacijska struktura, čiji misaoni kompleks čini temelj i u umjetničkom stvaranju.⁷⁶ Urbanizam, od svih ostalih sektora arhitekture, daje najjasniju interpretaciju plana društvenog razvoja nekog grada u određenom razdoblju.⁷⁷ Tako i „Deklaracija arhitekata“ iz 1928. navodi kako je „urbanizam organizacija kolektivnog života i svijuu njegovih funkcija“ te da „urbanizam ne određuju estetski obziri nego isključivo funkcije“. On treba zadovoljiti funkcije stanovanja, rada i razonode (sport, zabava).⁷⁸

Dakle, upravo je ovo razdoblje razvoja i širenja grada. Razvojem industrije, raste i broj stanovništva, prvenstveno radničkog, kojemu centar grada ostaje često nedostupan, ali i nedostatan za naseljavanje. Razvijaju se, kako je već opisano, naselja koja pomiču grad prema Savi, no vrlo sporo i pritajeno, jer grad sve do gradonačelnika Holjevca nije uistinu pomaknut prema rijeci. Štoviše, možemo se složiti s osvrtom hidrotehničara Dionisa Srebrenovića, koji kaže: „Zagreb nije imao tendenciju da bude grad na Savi, već grad kraj Save.“⁷⁹

Kronologija raspisivanja natječaja za regulatornu osnovu grada Zagreba započela je 13. veljače 1928. godine kada je zaključkom Skupštine gradskog zastupstva sazvan poseban odbor od 15 osoba, koji je trebao obaviti potrebne predradnje za sastavljanje generalne regulatorne osnove. U lipnju iste godine, odbor je zaključio kako je potrebno raspisati javni natječaj te da je nužna regulatorna osnova za cijeli gradski teritorij. Gradski građevni odsjek XII-D osnovan je 1. kolovoza 1928. (od 1931. XVII odsjek) te je njegov zadatak bio prikupiti materijal potreban za raspisivanje natječaja za izradu regulacijske osnove. Na čelu tog gradskog odjela bio je arhitekt Stjepan Hribar, a kao gradski zastupnik pomagao mu je, između ostalih, i Edo Šen koji je tada bio aktivan u rješavanju gradskih problema.⁸⁰ Natječaj je trajao od 15. kolovoza 1930. do 15. veljače 1931. godine.⁸¹

higijenski, prometni i ostali principi, koji se temelje na točnim statističkim podacima, računu i praksi. I tek kad je svima tima principima, koji s umjetnošću nemaju ništa zajedničkog, udovoljeno, možemo reći da je grad urbanistički i ispravno osnovan.“ POŽGAJ 1934: 112.

⁷⁵ PREMIERL 1976: 24.

⁷⁶ MOHOROVIČIĆ 1952: 27.

⁷⁷ MOHOROVIČIĆ 1952: 27.

⁷⁸ PLANIĆ 1932a: 10.

⁷⁹ GAMULIN 1967: 127-128.

⁸⁰ VRKLJAN 1995: 114.

⁸¹ DAZG, *Izvještaj o provedbi natječaja za gen. regulatornu osnovu grada Zagreba*, 26. oktobra 1931., HR-DAZG-10 GO 88.

Ovaj natječaj bio je međunarodnog karaktera. Osim dva inozemna suca koja su pozvana u ocjenjivački odbor,⁸² pristigla su i brojna rješenja stranih arhitekata. Prema spisima koje čuva Državni arhiv u Zagrebu, poslana su 53 rješenja za regulatornu osnovu grada Zagreba.⁸³ Radovi su, osim iz Zagreba, pristigli i iz Münchena, Pariza, Düsseldorfa, Praga, Karlsruhea, Frankfurta na Maini, Brüxa, Leipziga, Beča, Stuttgarta, Berlina, Dresdena, Chodau bei Karlsbada (danas Chodov), Brasova, Saabrückena, Madrida, Hamburga, Hannovera i Basela.⁸⁴ Sljedeći korak bila je ocjena pristiglih rješenja i odabir onih najboljih te konačnog rješenja za regulaciju grada Zagreba. Nakon dva kruga pregleda pristiglih natječajna, na kraju ih je ostalo šesnaest, a samo je jedan eliminiran već u prvom krugu jer nije ispunio uvjete natječaja. Ostatak radova se dalje ocjenjivao prema rješenjima za sljedeće probleme: rješenje željezničkog pitanja, rješenje cestovne mreže, cestovnog prometa i savske luke, rješenje zelenih ploha, uključivo groblja, rješenje stambenih i industrijskih četvrti s osobitim obzirom na gradsko gazdinstvo, općenita umjetnička strana osnove i rješenje specijalnih pitanja, naročito Kaptola,⁸⁵ što nam jasno govori o prioritetima koje je trebalo riješiti u Zagrebu ovom novom osnovom. Zanimljivo je primijetiti kako nije dodijeljena prva nagrada, već dvije druge, jedna treća, dvije četvrte, a pet radova je otkupljeno.⁸⁶ Zanimljiv je fenomen nedodjeljivanja prve nagrade. Naime, tek se u međuratnom razdoblju prihvaća princip javnog natječaja. No, u tridesetim godinama zapravo se rijetko dodjeljivala prva nagrada, što znači da oni arhitekti koji bi možda i bili nagrađeni, ne bi dobili mogućnost konačne izvedbe. Na to je upozorio i Drago Ibler, čiji je rad bio nagrađen na natječaju za Zakladni blok te je poslužio kao podloga konačnog nacrtu.⁸⁷

Što se tražilo od natjecatelja? Glavni zadaci natječaja bili su podijeljeni u osam točaka. U tih osam točaka sažeti su svi problemi tadašnjeg Zagreba: zaokruženje grada Zagreba u smjeru njegovog razvoja prema rijeci Savi, podjela površine grada i okolice na onu naseljenu i nenaseljenu te na građevne zone s rješenjem za

⁸² Dr. ing. Paul Wolf Stadtbaurat iz Dresdena i prof. Josef Gočar, rektor Umjetničke akademije u Pragu. Vidi: DAZG, *Izveštaj o provedbi natječaja za gen. regulatornu osnovu grada Zagreba, 26. oktobra 1931.*, HR-DAZG-10 GO 88.

⁸³ To je vidljivo iz: DAZG, *Popis riješenih spisa*, HR-DAZG-10 GO 84.

⁸⁴ DAZG, *Iskaz o isplati nagrada i otkupa za natječajne radnje za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba*, HR-DAZG-10 GO 81.

⁸⁵ „Internacionalni natječaj za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba. Zapisnik ocjenjivačkog suda sastavljen u Zagrebu, dne 10. oktobra 1931.“, HR-DAZG-10 GO 88.

⁸⁶ U *Izveštaju* stoji sljedeće objašnjenje: *Budući da je pronadjen veći broj radnja, koje svojom kvalitetom zaslužuju nagradu, a nijedna se od ovih osnova nije naročito isticala pred drugima, zaključio je ocjenjivački sud, da se prva nagrada ne podijeli...* DAZG, *Izveštaj o provedbi natječaja za gen. regulatornu osnovu grada Zagreba, 26. oktobra 1931.*, HR-DAZG-10 GO 88.

⁸⁷ RADOVIĆ MAHEČIĆ 2007: 23.

dijelove s tzv. divljim kućama, rješenje željezničke mreže kako se ne bi ometalo daljnje širenje grada, rješenje cestovnog prometa (odnosno rasterećenje središta grada i bolja povezanost grada s okolicom), rješenje savske luke, predviđanje mjesta za trgove, parkove, javne zgrade i druge javne potrebe, uređenje Kaptola i okolice. Sve je to, dakle, trebalo obuhvatiti novom regulatornom osnovom grada Zagreba na izračunu porasta od oko 350.000 stanovnika, a na temeljima i zahtjevima modernog urbanizma.⁸⁸

Svoje prijedloge daju i Zdenko Strižić i Juraj Neidhardt, pridružio im se i Vlado Antolić, a sve je, kako je već naznačeno, bilo pod Stjepanom Hribarom koji je bio na čelu Odsjeka za regulaciju grada, te je Hribar 1932. na temelju nagrađenih i otkupljenih radova izradio i objavio regulatornu osnovu, koja je dovršena tek 1936. godine.⁸⁹

Prostor za žalbe na ponuđena rješenja iskoristili su brojni stanovnici te je i to zasigurno bio jedan od razloga zašto se kasnilo s izvođenjem regulacije grada, a svaku od tih žalbi trebalo je proučiti i donijeti odluku o prihvaćanju ili odbijanju. Tako, primjerice, stanovnik Stjepan Gudelj šalje 29. rujna 1934. svoju žalbu Gradskom poglavarstvu (Regulatorni odsjek) protiv regulatorne osnove u Gredicama. Naime, uočio je kako je na njegovom zemljištu upisan park s javnom zgradom. On traži da se njegovo zemljište izuzme iz regulatorne osnove te da ostane u svrsi parcelacije za gradilište. Regulatorni odsjek njegovu žalbu usvaja, ali tek 16. ožujka 1938.⁹⁰ Stanovništvo je živo pratilo potencijalne promjene u Zagrebu te se raspravlja o širini ulica, parkovima, cestama, vrtovima ispred zgrada i Gradskom poglavarstvu redovito šalju primjedbe o elementima za koje smatraju da su neostvarivi, što im je dokazalo njihovo iskustvo u određenom dijelu grada. Najvažnije od svega, traže pravedno otkupljivanje zemljišta u vlasništvu zagrebačkog žiteljstva ukoliko je grad predvidio neku drugu funkciju tom zemljištu. Upravo su i članovi Regulatornog odsjeka Gradskog poglavarstva upozoravali kako grad treba otkupiti zemljišta uz Savu do granice Žitnjaka, „da uslijed prodaje privatnicima ne nastane s jedne strane druga Trešnjevka, a s druge zapreka proširenju sadanjeg gradskog kupališta“.⁹¹ Iz ovoga je vidljivo kako se Zagreb planira proširiti još južnije od željezničke pruge nakon regulacije rijeke Save. Probleme stanovništva ovog dijela Zagreba u svojoj žalbi iznio je i Dragan Opalni, predsjednik Društva za unapređenje grada Zagreba, 21. ožujka 1938. godine. U svojoj ponovljenoj žalbi (ona od 22. kolovoza 1936. još nije bila riješena), sažeo je glavne probleme i strahove zagrebačkog stanovništva u tzv. divljim naseljima. U

⁸⁸ DAZG, *Raspis natječaja za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba*, HR-DAZG-10 GO 88.

⁸⁹ PREMERL 1976: 30.

⁹⁰ DAZG, *Žalba protiv regulatorne osnove u Gredicama*, HR-DAZG-10 GO 81.

⁹¹ DAZG, *Generalna regulatorna osnova – program natječaja*, HR-DAZG-10 GO 81.

ime Društva, Opalni je tražio da grad Zagreb osigura svim pojedincima, od kojih će uzeti zemlju i zgrade za javnu površinu, ekvivalentno zemljište od Gradske općine, a za oduzete zgrade odštetu, jer je smatrao da oštećeni stanovnici nisu krivi što još nije potvrđena nova regulatorna osnova koja, po njemu, ionako kasni dvadeset godina. Da je trebalo mnogo vremena i nastojanja do konačnog raspisivanja natječaja svjedoči ranije i tajnik Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata (UJIA), ing. Ribić.⁹² Opalni također smatra da Gradska općina treba oštećenima osigurati svoja zemljišta u južnom dijelu Zagreba koja upravo parcelira. S druge strane, grad bi trebao odmah omogućiti parcelaciju ostalog zemljišta, a time i prodaju tog zemljišta i nekretnina kako bi posjednici mogli dobiti zajam ili kako bi mogli prodati svoja zemljišta ili nekretnine. Točnije, to što Gradska općina ne kani odmah otkupljivati ta zemljišta ili nekretnine, ne znači da bi trebala onemogućavati njihove vlasnike da to učine prije. Svoju žalbu Opalni zaključuje time da Gradska općina treba zaštititi interese malih koji su do svojih koliba došli teže nego *kapitalisti do peterokatnica*, jer jednako plaćaju poreze.⁹³ Konačnu regulatornu osnovu moralo je odobriti Ministarstvo građevina u Beogradu. Milan Panjković, glavni tajnik „Društva za puteve Savske banovine“, u svojem obrazloženju žalbe na generalni regulacijski plan grada Zagreba 1938. godine piše kako cestovni promet u gradu nije riješen:

[...] kroz Zagreb ne može proći bez poteškoća. [...] U čitavoj Savskoj banovini a skoro i u čitavoj državi je najveći saobraćaj na državnom putu Zagreb - Podsused.⁹⁴

Panjković ističe važnost izgradnje državne ceste koja bi bila u blizini Zagreba i tako olakšala tranzitni promet te ujedno stvorila obrambeni nasip oko Save koji bi grad branio od poplava, koje su u 1920-ima i 1930-im godinama (1922., 1923., 1925., 1926., 1930., 1933., 1936.) bile učestale.

Žalilo se i Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata ponovno 8. travnja 1938. godine, jer im je na prigovore iz 1936. uvažen tek jedan. Glavne primjedbe vezane su upravo uz ovdje opisivane probleme pa se tako još jednom ističe

⁹² *Kao radosnu činjenicu treba na ovom mjestu istaknuti da su dugogodišnja nastojanja našeg društva da se dođe do regulatorne osnove za grad Zagreb došla do svog cilja, jer su svi pripremni radovi završeni te se u najskorijem roku imade pristupiti raspisu natječaja.* „Izvještaj tajnika o radu Udruženja Jugoslavenskih Inženjera i Arhitekata Sekcije Zagreb u poslovnoj godini 1929./30., 28. marta 1930.“ HDA, *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb*, 1/632.

⁹³ DAZG, *Žalba Društva za unapređenje Grada Zagreba Gradskom poglavarstvu*, HR-DAZG-10 GO 77.

⁹⁴ DAZG, *Žalba Milana Panjkovića, ing., tehničkog inspektora u poglavarstvu, glavni tajnik Društva za putove*, HR-DAZG-10 GO 77.

problem željeznice i njezine okoline kada se spominje kolodvorska zgrada, koja je onemogućila komunikaciju između dvaju dijelova grada, ali i zanemarila arhitektonsku koncepciju zelenog pojasa prema Savi. Stoga Udruženje predlaže javni arhitektonski natječaj izvan regulacijske osnove. Također, napominju kako je potrebno ukloniti industriju iz zapadnog dijela grada, koji bi trebao služiti isključivo za stanovanje te upozoravaju na manjak međusobno povezanih zelenih ploha. Naravno, ovo su samo neki od prigovora.⁹⁵

Kako je Zagreb trebao izgledati s novom regulatornom osnovom? Ona je rađena prema proračunima o povećanju stanovništva u Zagrebu u sljedećih 50 godina (dakle, do oko sredine 1980-ih) i to na temelju razvoja grada u posljednjih 40 godina s godišnjim prirastom od 2,4%. Tako je izračunato da će se Zagreb u nadolazećih 50 godina povećati za oko 350.000 stanovnika. Grad je njome podijeljen na tri dijela: dio sjeverno od željezničke pruge trebao je ostati *city*, tj. postojeći grad, južno od željezničke pruge preuredio se za stanovanje, a na obje strane Save smjestili su se centri i sadržaji za sport i odmor, dok je istočni dio grada predviđen za industrijsku zonu.⁹⁶

Može se zaključiti kako je grad tek raspisivanjem natječaja za novi urbanistički plan Zagreba uspio doskočiti problemu neurbaniziranih i nelegalnih naselja na njegovoj periferiji. No, Zagreb je i dalje grad dvojnosti, koliko god arhitekti u tom vremenu pokušavali primijeniti načela moderne. S jedne strane, one sjeverne, niču gradske vile te taj predio postaje stalno naseljen, a ne samo povremeno, mnogo se ulaže u centar i njegov uži dio, a s druge strane, one južne, periferni dio prvenstveno se pokušava sanirati. Problem zagrebačkog juga nije bio riješen ni 1937. godine kada se još uvijek raspravljalo što bi trebalo učiniti s tim dijelom grada – nanovo graditi ili sanirati postojeće stanje? U svakom slučaju, predviđali su se izrazito veliki troškovi za grad, a rješenja su išla od stvaranja atraktivnih parcela koje će privući investitore, preko prilagođavanja regulatorne osnove postojećem stanju (zbog prevelikih troškova), do gradskih poticaja tamošnjim vlasnicima kako bi prilagodili postojeće stanje zahtjevima osnove.⁹⁷

No, nikako ne treba zanemariti napore koje su grad i arhitekti uložili u ovom razdoblju, a očituju se u gradnji radničkih kuća i naselja. Zagreb će teško nadmašiti tadašnju građevnu aktivnost ma koliko god ti stanovi na kraju ispali pretežno jednosobni i manji od idealnih mjera koje je propisala moderna. Najvažniji zadatak bio je izbjeći „novu Trešnjevku“, koja je očito postala simbol

⁹⁵ „Žalba Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata, 8. travnja 1938.“, HR-DAZG-10 GO 77, Odsjek za regulacije.

⁹⁶ ANTOLIĆ I SEISSEL 1933: 73.

⁹⁷ DAZG, *Zapisnik sjednice posebnog odbora Gradskog vijeća za pregled generalnog regulacionog plana od 6. X. 1937.*, HR-DAZG-10 GO 81.

neplanske gradnje, opjevan i u jednoj od najpoznatijih pjesama tog razdoblja – *Baladi iz predgrađa* Dobriše Cesarića.⁹⁸

Nacionalna moderna?

Već u 1920-im godinama, usporedno s razvojem moderne arhitektonske misli u Europi, ona se razvija i u Hrvatskoj, posebice u Zagrebu kao njenom središtu, i to kao arhitektura koja korespondira i tehnički i socijalno s vremenom u kojem se razvija. Tako je većina pitanja postavljena i rješavana oko problema grada i urbanizma novog industrijskog društva.⁹⁹ Ipak, strogo gledano, dvadesete se mogu shvatiti kao predfaza razdoblja arhitekture moderne u kojemu se svojim traženjima pokušavaju rješavati stara načela. Viktor Kovačić je nakon povratka iz Beča u Zagreb najavio žestoki sukob s preostalim, uglavnom starijim arhitektima zastupnicima historijskih stilova. Izidor Kršnjavi govorio je o njemu:

*Na raznim izložbama i kod raznih natječaja isticao se uspješno mladi Kovačić. Talentiran čovjek, ima dobrih ideja i ukusa, ali je lijenčina, koja ne uči niti radi ustrajno, nego po kavanama pripovijeda, koliko je vrijedan. Bohème. Šteta za njega.*¹⁰⁰

Radilo se o sukobu generacija i lobija. Ogorčen prilikama u Zagrebu, Kovačić je 1905. skupa s Bastlom, Šenom i Podhorskim osnovao Klub hrvatskih arhitekata, kako bi se što učinkovitije podržala afirmacija domaćih arhitekata moderne. Klub je svoje postojanje i svoj rad temeljio na tri načela. Prvo je bilo obrana i zauzimanje za položaj arhitekata, prvenstveno od monopola građevinskih tvrtki, kao i činjenice da su mnogi prisvajali taj naslov, a da nisu bili školovani arhitekti. Drugo je bilo promicanje arhitekture kao posebne grane umjetnosti, a treće načelo ticalo se podupiranja školovanja mladih arhitekata.¹⁰¹ Do ujedinjenja suprotstavljenih udruženja arhitekata došlo je tek 1919. godine.¹⁰² Ti podaci svjedoče koliko je

⁹⁸ „Balada iz predgrađa“ napisana je prije tridesetak godina kad je kroz Novu ves, u kojoj stanujem, još prolazio tramvaj. Nikla je iz doživljaja Trešnjevke, tada sasvim neuređenog predgrađa, koje je tek nastajalo. Osnovni poticaj za pjesmu zaista mi je dala obična petrolejska lampa, koja je na uglu jedne zabitne ulice sa svega nekoliko kuća djelovala vrlo tužno, pa i depresivno. Možda je blizu te ulične svjetiljke i bilo nekoliko cigala, da bi se lakše prešlo preko blata, ali onoga bolesnog čovjeka koji se pojavljuje u baladi nisam nikada sreo. Njega je rodila bezutješna atmosfera te uličice, kao vrlo realnu nadopunu prostora koji je lampa osvjetljavala. [...] „Baladu iz predgrađa“ napisao sam u nekoliko sati, ali je sigurno u meni dozrijevala duže vremena, jer sam često odlazio na Trešnjevku i po njoj lunjao, doživljavajući je ne samo svjesno nego i podsvesno, kako to kod svakog biva. Iz tog doživljaja nastala je i pjesma „Predgrađe“. Cesarić 1965: 209.

⁹⁹ PREMÉR 1976: 15.

¹⁰⁰ ŠEGVIĆ 1987: 12.

¹⁰¹ GALOVIĆ 2010: 23. Više o djelovanju Kluba hrvatskih arhitekata vidi: GALOVIĆ 2010.

¹⁰² VRKLJAN 1995: 109.

teško bilo u to vrijeme plasirati nove ideje i tendencije, nasuprot već davno uho-danih sustava dogovorenih natječaja. Kovačić je najavio novo vrijeme i ukazao na nova rješenja pred kraj prvog desetljeća novog stoljeća. Naime, na natječaju za osnovu crkve sv. Blaža osvaja prvo mjesto (1909.), kao i kasnije natječaj za restauraciju prostora pred stolnom crkvom i prostora na Kaptolu uz samu crkvu i nadbiskupsku palaču. Iako je to bio znak promjena, trebalo je čekati još neko vrijeme: samo su borbeni geniji poput Kovačića mogli izboriti takve i slične po-bjede, često nauštrb vlastita imetka i zdravlja, kako je to slučaj s Kovačićem koji je 1924. umro u siromaštvu.¹⁰³ Viktor Kovačić nalazio se ispred svoga vremena. Pisali su o njemu i Matoš i Krleža, ističući njegove vrline, važnost i utjecaj. Arhitekt Neven Šegvić napisao je o njemu:

[...]O]no što je Viktor Kovačić stvorio svojom arhitektonskom kulturom i snagom svog talenta, u onoj za arhitekta teškoj sredini, bilo je ipak toliko zrelo, da našu arhitekturu usmjeri pravilnim putovima razvitka.¹⁰⁴

U određenu predfazu moderne, premosnicu između neoklasicističkog raz-doblja i moderne, spadaju i arhitekti Stjepan Gomboš i Mladen Kauzlarčić. Tek su tridesete godine uistinu bile faza arhitekture moderne u kojoj ta rješenja poprimaju čvršći misaono-izvedbeni obrazac. Ernest Weissmann još 1939. govori o priznanju nove arhitekture prije nešto više od jednog desetljeća.¹⁰⁵ Rijetki, poput Drage Iblera, već su u dvadesetim godinama ostvarili značajan utjecaj na arhitekturu, okupljajući učenike u Arhitektonskom odjelu ALU i istomišljenike u grupi „Zemlja“, koju osniva (1929.) zajedno s Krstom Hege-dušićem (1901. - 1976.) i čiji prvi predsjednik postaje. „Zemlju“ su činili mladi lijevo orijentirani umjetnici, slikari, kipari i arhitekti te ona naglašava socijalnu funkciju umjetnosti i kritizira društvo uz nastojanje dokumentiranja stvarno-sti, kako bi se prikazalo sve ono što je cenzura u javnom životu (prvenstveno novinama) skrivala. Stoga ne čudi da su u ovoj grupaciji značajnu ulogu imali i arhitekti. Na izložbi 1932. godine „Zemlja“ je otvorila pitanje stanovanja na zagrebačkoj periferiji i to na temelju urbane, komunalne, zdravstvene i socijalne problematike ovih slojeva stanovništva. Ipak, shvaćanje arhitekture i urbanizma kao socijalne stvaralačke kategorije ne znači da su arhitekti oko ove grupe (ali i drugi arhitekti moderne općenito) mislili isključivo na položaj i potrebe stanovanja radništva i nižih slojeva. U ovom kontekstu termin so-cijalno se proteže i na gradnju privatnih vila, ali i modernih naselja koja nisu samo na periferiji grada. Upravo to ukazuje kako socijalno zapravo znači stav

¹⁰³ JIROUŠEK 1925: 140-153.

¹⁰⁴ ŠEGVIĆ 1992: 82.

¹⁰⁵ WEISSMANN 1992: 61.

moderne arhitekture, a to je ostvarivanje najviših vrijednosti stanovanja – bilo za radničke stanove ili za luksuzne stambene (privatne) vile.¹⁰⁶ Godine 1935. grupa je zabranjena, nakon što je doživjela kritike i s lijevice i s desnice, a napose državnih krugova. Dragu Iblera najavljuje već njegov prvi rad na javnom natječaju 1923. godine za zgradu Okružnog ureda za osiguranje radnika u Zagrebu (što je izgradio Rudolf Lubinski 1928.g.). Projekt nije izveden, bio je odviše moderan i *loosovski*.¹⁰⁷ Njegova najamna kuća u Martičevoj 13 (kuća Wellisch) iz 1930. godine označuje novu fazu moderne arhitekture u Hrvatskoj, odnosno prototip funkcionalizma i čistog i jasnog te nenaglašenog konstruktivizma.¹⁰⁸ Tridesete godine tako potpuno prihvaćaju načela arhitekture moderne koja postaju dominantna i šire se izvan centra – Zagreba – (Osijek, Split, Dubrovnik, Rijeka te drugi gradovi Jugoslavije kao što su Beograd, Novi Sad, Skoplje, Niš). Raspisuju se brojni natječaji, pristizhu mnogi projekti. Egon Steinmann (1901. - 1966.), Zvonimir Vrkljan (1902. - 1999.) i Ivan Zemljak (1893. - 1963.) grade u Zagrebu modernističke javne objekte, posebice škole. Prema arhitekturi Ivana Zemljaka, odnos građevine s prirodom ključan je u postizanju zdravije vizure grada. Njegovi projekti, posebice škole, često smješteni u zabačene kutke nesređene, prljave i boležljive zagrebačke stvarnosti, otvaraju slobodan prostor, pogled k suncu, zelenom, čistom zraku – prirodi.¹⁰⁹ Zdenko Stržić (1902. - 1990.) radi zanimljiv projekt naselja za problematičnu Trešnjevku. Ernest Weissmann nikako da dobije natječaj pa odlazi u Beograd, a zatim u SAD (1939.), gdje sa španjolskim arhitektom Josepom Lluísom Sertom radi na projektu kuće na njujorškom Upper East Sideu.¹¹⁰ Drugi, poput Haberlea i Bauera, u Beogradu nikako ne uspijevaju izvesti svoje nagrađene projekte.¹¹¹ Pojavljuju se i drugi arhitekti, zagovornici modernizma, sada i pod utjecajem američkog arhitekta Franka Lloyda Wrighta. Hrvatski arhitekti sve češće putuju i sudjeluju na međunarodnim kongresima, izložbama i drugim manifestacijama koje se održavaju u Beču ili Budimpešti, ali i Rimu ili Stockholmu.¹¹²

¹⁰⁶ To su bili: Lavoslav Horvat, spomenuti Drago Ibler, Mladen Kauzlaric i Stjepan Planić. Grupi su se kao gosti pridruživali i Drago Galić, Stjepan Gomboš, Josip Pičman te Zdenko Stržić. O radu i djelovanju pojedinih pravaca umjetnosti unutar grupe vidi: PREMERL 1979: 30-31.

¹⁰⁷ U obranu Iblera stao je i Miroslav Krleža koji je, između ostaloga, rekao da *Ibler danas znači našu graditeljsku vezu s budućnošću i perspektivu vremena što se tek odmata pred našim očima*. ŠEGVIĆ 2009: 46. Riječ je o članku „Slučaj arhitekta Iblera“, koji je rijedak izvor za rano Iblerovo djelovanje, ali i činjenica je da je Ibler u javnom životu tek nakon njega postao *vidljiv*. ČORAK 1981: 40-41.

¹⁰⁸ ČORAK 1981: 116, PREMERL 1976: 17-18.

¹⁰⁹ MAROEVIĆ 1974: passim.

¹¹⁰ MUMFORD 2002: 128.

¹¹¹ PLANIĆ 1939: 63-64.

¹¹² VRKLJAN 1995: 109.

I uloga arhitekta nadilazi dotadašnje razine, ona ima izraženiju društvenu komponentu. Bogdan Rajakovac tako kao glavni cilj arhitekture vidi izjednačavanje društvenih slojeva, *odstranjivanje nejednakosti* u njemu.¹¹³ Stjepan Planić već 1932. godine objavljuje djelo „Problemi savremene arhitekture“.¹¹⁴ Arhitekti su izrazito aktivni u objavljivanju članaka u relevantnim hrvatskim časopisima. Sudjeluju i na svih sedam izložbi grupe „Zemlja“, a 1938. u Zagrebu je održana izložba „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“, koja je pokrivala razdoblje od 1888. do 1938. godine.¹¹⁵ Širenju modernih načela u arhitekturi u nekoj je mjeri pridonjela i krovna udruga arhitekata, Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata, koja je djelovala po sekcijama te je svake godine organizirala glavnu godišnju skupštinu.¹¹⁶ Organizacijom takvih arhitektonskih udruženja pojačana je komunikacija s gradskom upravom i aparaturom nove države i kasnije Kraljevstva SHS. Međutim, ostaje otvoreno pitanje može li se govoriti o arhitekturi moderne kao nacionalnoj arhitekturi? Stariji su autori isticali jednu odliku moderne koja, iako očita, često ostaje zanemarena: naime, u Zagrebu 19. stoljeća grade arhitekti koji su pozvani iz inozemstva, kao Fellner i Helmer, koji grade zgradu HNK u Zagrebu 1895. godine. S modernom se pojavljuje prvi značajniji broj školovanih arhitekata hrvatskog podrijetla. Stoga se mnogim autorima moderna *a priori* činila kao neka vrsta nacionalnog pokreta. Tekstovi i djela hrvatskih arhitekata također pojmu „modernizam“ daju nacionalni kontekst vodeći računa izrazito o socijalnim pitanjima svoga vremena, radikalno se zauzimajući za rekonstrukciju vlastite države i stvaranje novog osjećaja za estetiku. Nacionalni kontekst u teorijskim tekstovima hrvatskih arhitekata bio je prisutan od pada Austro-Ugarske sve do 1960-ih i 1970-ih godina u jednoj posebnoj formi, koja je, ovisno o užem razdoblju, kritizirala „imperijalističku“, „klasnu“ ili „historijsku“ arhitekturu, čiji je najbolji primjer bio historicizam 19. stoljeća. Prijezir koji je Krleža u svojim tekstovima izražavao prema austrijskoj ideji Mitteleurope i Habsburškoj Monarhiji kao takvoj, u blažem se obliku pojavljuje i kod arhitekata. Stjepan Planić tako piše:

[Razdoblje 19. stoljeća] je vijek slijepog formalnog kopiranja kulisa uz temeljito zapostavljanje konstrukcije i bitne svrhe graditeljstva. To su kulisne forme bez sadržaja. To nije arhitektonsko tijelo. To nije funkcija arhitektonskog djelovanja.

¹¹³ RAJAKOVAC 1936: 96-97. Kada se Rajakovčev tekst usporedi s kratkim teorijskim člankom Vladimira Lunačeka iz 1901., naslovljenim „Ciljevi moderne umjetnosti“, lako se uočavaju veliki pomaci u percepciji pojmova arhitekt i umjetnost, ali i njihove uloge. Lunaček još spominje umjetnost kao *stil da izrazi moderni život*. Vidi: LUNAČEK 1992: 11.

¹¹⁴ PREMIERL 1976: 22, PLANIĆ 1932.

¹¹⁵ PREMIERL 1976: 23.

¹¹⁶ Primjerice, 1930. godine glavna godišnja skupština održana je u Sarajevu, a 1931. u Zagrebu. Vidi: „Izvjestaj tajnika o radu Udruženja Jugoslavenskih Inženjera i Arhitekata Sekcije Zagreb u poslovnoj godini 1929./30. i 1930./1931.“, HDA, *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb*, 1/632.

Da takovo naziranje nije niti u estetskom pogledu stvorilo ništa, dokazuju u tom stoljeću izgrađeni predjeli gradova, kod nas na primjer Zagreb. [...] Gledamo li na događaje u historiji arhitekture dijalektički, shvatimo li njihovu kauzalnu vezu, tada ćemo spoznati sljedeće: Da je savremena arhitektura kao dio socijalno ekonomske nadgradnje po svojoj ideologiji, graditeljstvo bezklasnog društva. Da arhitekti kao članovi društva imaju izvršiti svoju zadaću u kompleksu graditeljstva na programu socijalno ekonomskog progressa. Da je ta nova arhitektura vođena ideologijom društvene borbe za nivelaciju klasnih razlika, za opće dobro čovjeka. Da treba stvoriti bolji socijalni odnos i život čovjeka u njegovom domu i radioni. [...] Danas je savremena arhitektura program ovisan o socijalno ekonomskoj borbi ljudstva. Nastojanje savremene arhitekture vođeno je ideologijom boljih socijalno ekonomskih odnosa u besklasnom društvu.¹¹⁷

Planić tim riječima u svojem kratkom tekstu iz 1933., o odnosu arhitekture i društva, programatski iznosi htijenja i težnje moderne arhitekture kakvima ih on vidi. U tom pogledu tijekom 1920-ih i 1930-ih godina nije ostajao sam. I drugi arhitekti u tom razdoblju angažirano pišu o suvremenim problemima u odnosu arhitektura – društvo – čovjek. Snažan utjecaj politike Hrvatske seljačke stranke pod vodstvom braće Radić te kasnije Vladka Mačeka vidi se i u angažiranim tekstovima hrvatskih arhitekata na ljevici. U tridesetima tako grupa „Zemlja“ organizira niz izložbi i rasprava na temu odnosa grada i sela, seoskog graditeljstva i stanovanja na selu. Na njih utječu, uz prilike u vlastitoj zemlji, i vanjski faktori, posebice pod utjecajem sovjetske umjetnosti. Povjesničar umjetnosti Igor Zidić to je opisao na sljedeći način:

Kao pripadnici političke ljevice oni u sferu kulture unose tadanji stil političke borbe; stil tadanjih ilegalnih glasila, stil letaka, stil akcije koja ne trpi neodlučnosti, kolebanja, osobne taštine, suptilnosti, meditacije, artizme; stil brzometnih čistki u kojima nerijetko s neprijateljima zaglavljaju i predmeti spora i neprijateljstava. U takvim prilikama jača među njima duh pragmatizma, učvršćuje se vulgarni ekonomski determinizam kao univerzalna filozofija Uzroka; širi krila partajski ikonoklazam. Na području riječi stoje oni pod izravnim utjecajem partijskih formula, a kada je govor o kulturi onda to znači: pod izravnim utjecajem sovjetskih formula i dokumenata o „revolucionarnoj književnosti“.¹¹⁸

Težnja te grupe intelektualaca, mahom umjetnika, slikara i arhitekata, bila je stvoriti koheziju u hrvatskom društvu približavajući dva pola, selo i grad, te nudeći modernu kao pokret kojime se jaz među njima premošćuje. Vodeći se mislima Antuna Radića, Stjepan Planić u tekstu „o nacionalnom stilu u

¹¹⁷ PLANIĆ 1932b: 92-93.

¹¹⁸ ZIDIĆ 1971: 14-15.

graditeljstvu“ zaključuje da *moderno poimanje graditeljstva sadržaje u svojim glavnim principima i glavne [...] karakteristike seoskog graditeljstva*.¹¹⁹ Planić pronalazi vezu između racionalnosti moderne arhitekture i seoskog graditeljstva, koje je netaknuto i bez stilske usiljenosti funkcioniralo paralelno s gradskim graditeljstvom, na koje se kritički osvrt. Nadalje, on uočava kako se narodno odražava na modernu arhitekturu te kako taj odnos ima više poveznica negoli odrazi narodnog stila na, primjerice, ornamente gradskog graditeljstva, oduzimajući u toj raspravi često spominjani argument da je historicizam ustvari nacionalni stil.¹²⁰ Dapače, Aleksandar Ignjatović u djelatnosti grupe „Zemlja“ vidi mnogo više negoli socijalno-političko-kulturni angažman. Mišljenja je da je njihov program ustvari nudio rješenje na hrvatsko pitanje, sponu klasno raslojenog društva te *predstavljao paradigmu projekta hrvatske nacionalne kulture*.¹²¹ Štoviše, Ignjatović pronalazi odnos između dubokog vezivanja hrvatskih umjetnika s pokretom moderne koji, prema njemu, prihvaćaju lijeve i republikanske sredine poput Beča, vajmarske Njemačke, Čehoslovačke ili Švicarske, i s Radićevom odlukom vezivanja Hrvatske (republikanske) seljačke stranke s Trećom internacionalom,¹²² nalazeći u oba slučaja i nacionalističke motive nastale hrvatskim pitanjem. Iako je autorove zaključke teško potvrditi ili dosljedno podržati izvorima, potrebno je zaključiti da u određenoj mjeri odnos moderne i nacionalnog pitanja postoji. Vidjelo se to i kasnije kada Banovina Hrvatska i Kraljevina Jugoslavija nestanu sa zemljovida Europe. Marijan Božin je u svom tekstu o modernoj arhitekturi u *Hrvatskoj smotri* 1942. pisao o *arhitekturi kao izrazu kulture*,¹²³ ističući potrebu da se narodni duh Hrvatske odupre *importiranoj arhitekturi* koja mu je strana te da samostalna Hrvatska zadrži odrednice vjerne modernim potrebama.¹²⁴ Na taj su se način pokušavale prilagoditi odrednice moderne arhitekture u Hrvatskoj na novonastalu političku situaciju i nacionalistički diskurs proizašao iz nje, kao i općenitih problema hrvatskog pitanja. Tomislav Odak jedan je od onih povjesničara arhitekture koji je upozorio na tu ambivalenciju u općoj pojavi arhitekture moderne.¹²⁵ Društveno-politička angažiranost pogotovo dolazi na vidjelo kod izravnih dodirnih točaka politike i arhitekture, primjerice u problemu prenapučenosti grada, odnosno slabih uvjeta stanovanja radnika i nižih slojeva u Zagrebu.

¹¹⁹ PLANIĆ 1937: 214.

¹²⁰ RADEČIĆ MAHEČIĆ 2003: 40-41.

¹²¹ IGNJATOVIĆ 2007: 250-257.

¹²² IGNJATOVIĆ 2007: 252-253.

¹²³ BOŽIN 1942: 296.

¹²⁴ BOŽIN 1942: 304.

¹²⁵ ODAK 2009: 119.

*Arhitektura moderne kao pomoć radničkim slojevima.
O odnosu grad - periferija*

Hrvatska je do kraja Prvog svjetskog rata prvenstveno bila agrarna zemlja. Radništvo je činilo tek oko 6.8% od ukupne populacije.¹²⁶ Po svršetku rata pa do 1930-ih jedna četvrtina toga radništva bila je zaposlena u gradu Zagrebu.¹²⁷ Porast broja radnika zatekao je djelomice gradsku upravu i urbaniste. Vidljivo je to, primjerice, iz problema zgrada Središnjeg ureda za osiguranje radnika, smještenih na Starčevićovom trgu i u Preradovićevoj ulici, koje su već 1922. bile *premalene, da svladaju toliki promet*.¹²⁸ Tako je pokrenut natječaj i projekt izgradnje nove, mnogo veće zgrade, koja je, prema planu, smještena pored hotela „Esplanade“ i otvorena 1926. godine. Upravo se to preklapa s razdobljem rasta i širenja Zagreba. Nakon raspada Austro-Ugarske, Zagreb postaje gospodarsko i financijsko središte novonastale države (kratko Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a zatim Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca), koje potiče razvoj industrijskog i trgovačkog sektora.¹²⁹ Rezultat je bio veliki priljev stanovništva u Zagreb, što je stagniralo tek nakon 1931. godine, kada Kraljevina bude uzdrmana velikom gospodarskom krizom, a jačanje državnog kapitalizma sve više centraliziralo privredu i financije u Beograd. Tako će, primjerice, iznos koji građani plaćaju kao porez u Zagrebu i Beogradu biti potpuno različit i na štetu Zagreba.¹³⁰ Unatoč porastu nezaposlenosti, koja je potaknuta učincima državne politike, gospodarske krize i likvidacijom nekih pogona koji su do tada dobro poslovali, u Zagrebu paralelno raste i broj radnika zaposlenih u industriji.¹³¹

Porast stanovništva utjecao je i na širenje Zagreba. Grad se širi ponajviše u smjeru istok-zapad, jer je širenje na sjever ograničavalo Sljeme, a na jug željeznička pruga i tzv. divlja naselja između pruge i rijeke Save, odnosno brojne nepropisno izgrađene radničke kućice.¹³² Gledajući kartu grada Zagreba iz tog razdoblja, mogu se po njoj povući vrlo izražene granice koje ukazuju na socijalno raslojavanje stanovništva.¹³³ Tako Mira Kolar-Dimitrijević u svojoj knjizi *Radni*

¹²⁶ HORVAT 1984: 222.

¹²⁷ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 9.

¹²⁸ IVEKOVIĆ 1928: 121.

¹²⁹ BIĆANIĆ 1957: 5, ČULINOVIĆ 1961: 222.

¹³⁰ BIĆANIĆ 1938: 141, KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 19. Sličnu pojavu porasta pridošlog stanovništva nakon prvih ratnih godina nalazimo i u drugim srednjoeuropskim gradovima nakon raspada Austro-Ugarske, kao primjerice u Beču. Međutim, Zagreb je zbog povoljnije pozicije i manje izloženosti izbjegao uvjete koji su neposredno nakon svršetka rata 1918. vladali u Beču, kao što su glad, bolest i lokalne pobune.

¹³¹ BIĆANIĆ 1957: 6.

¹³² KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 20.

¹³³ I suvremeni arhitekti uočavali su te razlike. Neki tekstovi iz 1930-ih godina pod utjecajem grupe „Zemlja“ o tome iluzorno svjedoče. Tako Josip Selman uočava kako postoje tri tipa življenja

slojevi Zagreba od 1918-1931 ukazuje na pojavu *stambenih kolonija za određene grupe stanovništva*, gdje je stanovništvo zaposleno na željeznici imalo stanove u Maksimiru i Trnju, ono zaposleno u industriji na Trešnjevci, a činovništvo i građansko stanovništvo naseljavalo je uži centar Donjeg i Gornjeg grada.¹³⁴ Na periferiji grada 1920-ih godina prevladavaju još nesređena naselja poljoprivrednih radnika. Vidljivo je to i iz nekoliko izvješća Gradskog poglavarstva, koje 1928. godine iznosi sljedeći stav:

*Karakter okoline grada Zagreba jest naskroz poljoprivredni. Stanovništvo te okoline živi ponajvećim dijelom od poljoprivrede, a samo manjim dijelom i u doba mrtve poljoprivredne sezone od nadničarenja na području grada Zagreba. Jedan neznatni dio žiteljstva okoline Zagreba bavi se pranjem rublja građana grada Zagreba kao i dovozom kamena tučenca, savskog šljunka. Suvišak radne snage [...] odlazi u grad [...] dijelom kao kvalificirani nadničari: zidari i tesari.*¹³⁵

Spomenute pojave nesumnjivo su utjecale na razmišljanja o budućem izgledu i infrastrukturi samog grada. U prilog tome ide i činjenica kako je grad Zagreb 1. kolovoza 1930. godine raspisao međunarodni natječaj za novu regulatornu osnovu grada Zagreba,¹³⁶ u kojemu je jedno od glavnih pitanja bilo rješenje željezničke pruge koja je, kako je već naznačeno, onemogućavala širenje grada na jug, gdje su ubrzano nicali radničke kućice bez ikakvog plana, što je dodatno otežavalo urbanistička rješenja za Zagreb. Situacija nastala u Zagrebu 1920-ih, koja se prolongirala i na tridesete, dobar je primjer za ispitivanje teorije moderne u arhitekturi, posebice jer se u literaturi stalno ističe kako u tom razdoblju Hrvatska, odnosno Zagreb, svojim idejama i ostvarenjima sudjeluje na europskoj arhitektonskoj sceni. Dakle, radničko pitanje, odnosno problem njihovog stanovanja, širenje grada i njegove potrebe te jaka modernistička struja koja je, uz onu historicističku i ponegdje secesijsku, ostavila prepoznatljivo lice Zagrebu, a bazira se na brojnim manifestima, kako stranih arhitekata, tako i domaćih, dobar su povod za ispitivanje rezultata koje je moderna postigla u Zagrebu. Koliko su uspješno na kraju usklađene potrebe grada Zagreba, hrvatskih arhitekata i njihovih vizija te, nimalo nevažno, zagrebačkog stanovništva, kojem pokret moderne predviđa vlastiti stan i sobu, odnosno normira minimum stambenog prostora za pojedinca, jer je, kako

u Zagrebu: jedan je onaj bogate klase koja živi u luksuznijim urbanim vilama, drugi pripada srednjem sloju, a simboliziraju ga građanski najamni stanovi, a treći najsiromašnijim slojevima, kojeg simboliziraju „divlje kuće.“ SELMAN 1933: 334.

¹³⁴ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 20.

¹³⁵ DAZG, *Podaci za program natječaja regulatorne osnove na broj 90.613-XII.d.-1928. od 5. septembra 1928.*, HR-DAZG-10 GO 81.

¹³⁶ DAZG, *Raspis natječaja za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba*, HR-DAZG-10 GO 88.

navodi Tomislav Timet, stambeni problem treći najvažniji životni problem nakon onoga prehrane i odjeće?¹³⁷ Svijest kod arhitekata je nedvojbeno postojala. Nova arhitektura je promovirana kao ona socijalno-ekonomski prihvatljiva, koja se ne može promatrati odvojeno izvan društva i ekonomskih prilika.¹³⁸

Već je naglašen brz rast Zagreba u međuratnom razdoblju. Prema popisu stanovništva iz 1921. godine, u gradu Zagrebu najviše zaposlenih bilo je u industriji i zanatstvu, a postotak je iznosio 32.55.¹³⁹ Statistički podaci također govore kako je 1931. godine svega 35% stanovništva Zagreba bilo rođeno u samom gradu, dok je čak 45% stanovništva u Zagreb doselilo iz Sjeverne Hrvatske, tek 3% iz ostatka zemlje, 18% iz ostalih dijelova Jugoslavije, a 9% stanovništva su činili stranci.¹⁴⁰ Ovakav priljev stanovništva iz Sjeverne Hrvatske u Zagreb ne treba čuditi jer je Zagreb neminovno središte tadašnje Hrvatske, a time i najbliži veći grad u koji se stanovništvo tog dijela Hrvatske odlučivalo useliti, posebice kada se uzme u obzir pitanje agrarne prenapučenosti, koje je bilo vrlo živ problem tadašnjeg hrvatskog seoskog stanovništva. Stoga su imigracije u veće gradove i potraga za novim poslovima logičan slijed.

Tako je stvoren novi veliki problem za grad Zagreb. S jedne strane, Prvi svjetski rat umrtvio je građevinsku djelatnost, a s druge priljev novog stanovništva bio je neusporediv s dotadašnjim. Pojavilo se pitanje nastanjivanja svog tog pridošlog stanovništva. Zagreb je 1921. godine imao 108.674 stanovnika i 6.233 stambene zgrade, odnosno 42.577 soba, pri čemu dolazimo do prosječno 17.44 stanovnika na jednu kuću, odnosno 2,55 na jednu sobu. Ako se pogleda 1931. godina, na 185.581 stanovnika 14.283 kuće, odnosno 56.533 sobe. Povećanje broja stanova je vidljivo, no gustoća naseljenosti na jednu sobu još je veća i iznosi 3,28 osoba.¹⁴¹ Godine 1940. gustoća se ipak smanjuje i na jednu sobu dolazi u prosjeku 2.1 osoba.¹⁴² Kako staviti ove brojke u kontekst? S jedne strane, vidljiva je stalna aktivnost na području stambene izgradnje, no s druge strane, i dalje u prosjeku više od dvije osobe dolaze na jednu sobu. Problem se javio u vrsti izgrađivanih stanova. Većinom su to bile jednokatnice i jednosobni stanovi. Dakle, u Zagrebu je u razdoblju između 1919. i 1930. izgrađeno ukupno 8.358 stambenih zgrada, dok između 1930. i 1940. nastaje još daljnjih 11.036 zgrada.¹⁴³ Te je podatke moguće usporediti s Bečom, koji u to vrijeme predstavlja centar vrlo specifične

¹³⁷ TIMET 1961: 1.

¹³⁸ GALOGAŽA 1932: 95.

¹³⁹ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 27.

¹⁴⁰ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 69.

¹⁴¹ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 321.

¹⁴² TIMET 1963: 272.

¹⁴³ TIMET 1961: 89-90, KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 321.

socijaldemokratske politike (prema tome se novoizgrađeni dio u literaturi često naziva „Crveni Beč“¹⁴⁴), prema kojoj se gradilo *a fonds perdu* kako bi se u što kraćem roku suzbila nezaposlenost i veliki stambeni manjak. Godine 1922. donesen je tako petogodišnji plan izgradnje stanova kao program komunalne izgradnje. Već do 1926. godine na taj je način izgrađeno 20.849 stanova, a do 1933. ukupni broj izgrađenih stanova iznosio je 61.617 i 5.257 kuća u naselju. Tadašnji Beč brojao je nešto manje od dva milijuna stanovnika.¹⁴⁵ Prema tim brojkama Zagreb naravno zaostaje, a glavni faktor je gradska uprava koja se, iz brojnih razloga, nije mogla nositi sa sličnim problemima na način na koji su se nosili austrijski socijaldemokrati. No, usporedba se ne svodi na čiste brojke. Kao i u Zagrebu, u Beču su novi stanovi bili modernističke arhitekture, a govorilo se čak o „novoj proleterskoj kulturi stanovanja“, budući da stanovi nisu bili samo funkcionalni, već i dobro opremljeni. U središtu organizacije tih bečkih stambenih zgrada bili su tzv. „superblokovi“, dvorovi (odnosno *Hof*) koji su povezivali ulice i trgove tih gradova u gradu. Takvu situaciju ne zatičemo u Zagrebu, gdje se, iako moderne po arhitekturi, zgrade grade s relativno oskudnom opremom, a prevladavaju jednokatnice (čak 74%).¹⁴⁶ Edo Šen se, primjerice, inspirira arhitekturom Engleske i SAD-a. On tako prilagođava dva osnovna tipa kuća koja tamo nalazi (pojedine kuće za jednu obitelj i najamne kuće za više obitelji) zagrebačkoj situaciji i predlaže kuće za dvije obitelji, kuće za tri i više obitelji s odvojenim ulazima, te nanizane redove kuća, što je najjeftinije rješenje.¹⁴⁷ S druge strane, višekatnice su se gradile s malim stanovima tradicionalne tipologije kojima su pridružene prizemnice.¹⁴⁸ Ono što je, međutim, više komplementarno od komunalne politike bečke uprave je sustavno primjenjivanje načela modernizma arhitekata koji sudjeluju u gradnji. Ta su načela i u slučaju „Crvenoga Beča“ i u slučaju zagrebačkih radničkih stambenih naselja. Tako je primjerice tzv. Željezničarska kolonija na periferiji Zagreba građena prema modernističkim načelima, otvoreno ističući jak suodnos grada i sela, te stvarajući mala periferna središta sa sakralnim objektima i školama, kakva je Zemljakova izgrađena 1932. sjeverno od spomenute kolonije.¹⁴⁹ I radnička naselja u Zagrebu također primjenjuju koncept „grada u gradu“, kao što je to eksplicitno u Beču. Taj utjecaj ponajbolje je vidljiv u istočnom dijelu grada, koji je izgrađivan blokovima ugrađenih kuća, što odaje dojam kolektiva,

¹⁴⁴ Gotovo je nebrojiva literatura koja govori s raznih gledišta na pitanje „Crvenog Beča“ (*Rotes Wien*). Stoga preporučam samo neke recentnije naslove: BLAU 1999, WEIHSMANN 2002, PODBRECKY 2003 i sl.

¹⁴⁵ MADERTHANER 2006: 381-385.

¹⁴⁶ TIMET 1961: 89-90.

¹⁴⁷ RADOVIĆ MAHEČIĆ 2002: 38.

¹⁴⁸ LASLO 1987: 35.

¹⁴⁹ Vidi: RADOVIĆ MAHEČIĆ 2002: 57, 136-142.

zajednice.¹⁵⁰ U oba slučaja jezgru modernističkih intervencija čini wagnerovska škola orijentirana prema socijalno-tehničkom aspektu oblikovanja grada koji teži biti velegradom. Wagnerova *Moderne Architektur*, priručnik za studente, ključno oblikuje pristupe i bečkih i zagrebačkih modernista u međuratnom vremenu.¹⁵¹ U ovom slučaju kontakti sa srednjom Europom i Austrijom nisu nestali 1918., već kontinuirano traju i nakon pada zajedničke Monarhije.

Dakako, radi se tek o jednom dijelu novoizgrađenih radničkih stanova. Velik broj radnika, nižih slojeva, živio je u teškim uvjetima. Broj stanovnika brže je rastao negoli broj izgrađenih kuća, a problem su bili uvjeti stanovanja. Ono što hrvatski arhitekti u svojim programatskim tekstovima iznose, dakle idealne ili željene uvjete stanovanja, ustvari je socijalna kritika međuratnog stanja. Arhitekti moderne suosjećali su s takvim socijalnim problemima. Ernest Weissmann piše kako moderna arhitektura treba kao zadatak imati napredak u smislu higijene, komfora i boljih životnih i radnih uvjeta stanovnika sela i grada.¹⁵² Ivan Zemljak slično razmišlja kada kaže:

*Moderna arhitektura najšire ostvaruje načela higijene, stvarne nužde i slobodni izraz tlorisa. Nova arhitektura donosi posve novi element za izgradnju grada. Element jasan, čist, utilitaran, racionalan i higijeničan.*¹⁵³

Teoretičari arhitekture, poput Petra Knolla, rano su primijetili karakteristike modernog grada i pomoću njih pokušali redefinirati pojmove kao što su periferija, moderne vile i gradska naselja na rubnim dijelovima grada te pojavu kolektivnih stanova. Iz polemike koja je nastala između Knolla i Vladimira Požgaja, koji 1934., godinu dana nakon članka Petra Knolla,¹⁵⁴ objavljuje svoj odgovor, vidljivo je da ni teorija niti urbanizam gradova nisu uračunavali neke vrlo raširene pojave. Tako Požgaj zamjera Knollovo, prema njemu, prejako naglašavanje vila, dok periferiju ustvari obilježavaju naselja puna siromaštva i jada, gdje stanari *otplaćuju i te kako krvavim novcem* svoje kuće.¹⁵⁵

Također veliki problem predstavljaju najmovi stanova. Zakoni iz sredine 1920-ih godina kojima je povišena stanarina samo su pogoršali stanje; a prosječna je stanarina rasla iz godine u godine.¹⁵⁶ Dakle, stanovi radnika uglavnom su bili skupi, nekvalitetni i neadekvatni; dok su stanari srednjeg sloja 1933. godine u centru grada za stanovanje trošili 30% od svog dohotka, radnici s periferije trošili su i preko

¹⁵⁰ RADOVIĆ MAHEČIĆ 2002: 91.

¹⁵¹ BLAU 1999: *passim*.

¹⁵² WEISSMANN 1992: 61.

¹⁵³ Preuzeto iz: MAROEVIĆ 1974: 234.

¹⁵⁴ KNOLL 1992: 31-39, POŽGAJ 1934: 110-117.

¹⁵⁵ POŽGAJ 1934: 111.

¹⁵⁶ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ 1973: 324.

60% svog dohotka.¹⁵⁷ U tom smislu valja shvatiti i akcije grupe „Zemlja“ koja je upravo svojim izložbama htjela prikazati socijalno stanje zagrebačke periferije i nižih slojeva. Oni su Le Corbusierovoj rečenici *problem kuće je problem naše ere*¹⁵⁸ dali vlastiti kontekst. Arhitekti tako i dalje afirmiraju arhitekturu kao nešto što može definirati i stvoriti ambijent dostojan čovjeku, a imajući pritom u vidu ravnopravno socijalno djelovanje, ali i borbu za ostvarivanje novih načela mišljenja i građenja.¹⁵⁹ Stjepan Planić u javnom predavanju „Arhitektura i društvo“ upravo govori o uvjetima življenja ljudi koji su na marginama, a iznose supstancijalni broj ukupnog stanovništva.¹⁶⁰ Njegovi, kao i drugi javni istupi, imaju dvojaku narav: s jedne strane cilj im je promocija modernističke funkcionalnosti arhitekture kao umjetnosti za čovjeka i po njegovoj mjeri, a s druge strane izražavaju opću kritiku političkog i socijalnog stanja u zemlji punoj nemira i političkih apsurd, angažirani stav intelektualnog dijela Hrvatske koji je prema svojem obrazovanju i znanju promovirao drugačije pristupe. U tom smislu je put k socijalizmu, a za neke i nacionalizmu, pred kraj međuratnog razdoblja bio vrlo kratak.

Promjena prioriteta?

Potreba za urbanističkim planiranjem, dakle, postaje sve važnija te tako više nije primarno graditi društveno reprezentativna zdanja, već ono što je potrebno za svakodnevni život i poboljšanje uvjeta življenja u gradu, a to su prvenstveno škole, bolnice, tvornice, sportski objekti, uz privatne obiteljske kuće, kuće za odmor, najamne kuće. Mnogo toga je ipak ostalo u projektima, a po njima se može vidjeti da je svaki arhitekt radio gotovo sve, nije bilo uže specijalizacije; arhitektura se htjela afirmirati.¹⁶¹ Ukupno gledajući, međuratno razdoblje (1919. - 1940.) u broju stanova pratilo je broj, odnosno rast stanovništva u Zagrebu. Na 51.700 novoregistriranih domaćinstava došlo je 52.819 novih stanova.¹⁶²

Iako su postojali brojni projekti, sagrađena je tek jedna bolnica – Rebro.¹⁶³ Gradnja bolnice čekala se dosta dugo i u planu je bio raspis međunarodnog natječaja. No, Glavna skupština Sekcije Zagreb UJIA sumnjala je da će se raspisati takav natječaj te su mjerodavni bliži rješenju ili starih prijedloga (koje su struka i korisnici ocijenili nedostatnim) ili raspisivanju natječaja u užem krugu

¹⁵⁷ SELMAN 1933: 335.

¹⁵⁸ LE CORBUSIER 2008: 254.

¹⁵⁹ PREMIERL 1979: 30.

¹⁶⁰ PLANIĆ 1933: 29-30.

¹⁶¹ PREMIERL 1976: 24.

¹⁶² DOMLJAN 1979: 106.

¹⁶³ Kliska, Ulrich, Juranović: Zakladna i klinička bolnica na Rebru u Zagrebu, 1936. MOHOROVIČIĆ 1952: bilješka 103.

arhitekata. *Namjeravanom gradnjom ove bolnice pruža se našim kolegama rijetka prilika da saradjuju na jednom velikom i zanimljivom zadatku pa je raspis javnog natječaja iz toga razloga opravdan.*¹⁶⁴ Na kraju, u izvješću tajnika UJIA za godinu 1930./1931. stoji kako je likvidirano pitanje stare zakladne bolnice na Jelačićevom trgu i da je za osnovu nove Zakladne bolnice izvršen po prijedlogu naše Sekcije internacionalni natječaj, čiji će rezultati biti skorih dana poznati.¹⁶⁵ Zakladna bolnica Rebro sagrađena je 1936. godine, a njena gradnja utjecala je i na urbanistički plan tog dijela grada, što potvrđuje i promjena regulacijske osnove plana predjela Rebro (br. 22556/1936).¹⁶⁶

Kao što je već napomenuto, u izgradnji škola posebno se istaknuo Ivan Zemljak (škola na Jordanovcu, Selskoj cesti, Sigečici),¹⁶⁷ a sagrađene su i tri gimnazije,¹⁶⁸ zatim jedna veća i nekoliko zgrada za Sveučilište,¹⁶⁹ uz još nekoliko manjih javnih zgrada.¹⁷⁰ Vrlo aktivno se radilo i na zgradama okružnih ureda za osiguranje radnika (već spomenuti Iblerov projekt), te na burzama, bankama, poštama i naravno, poslovnim i stambenim zgradama. Reprezentativan primjer zasigurno je Planićeva poslovno-stambena zgrada na uglu Gajeve i Bogovićeve ulice iz 1936. godine, koja spaja načela moderne arhitekture i načela prilagodbe arhitekture prostoru u kojem egzistira. Od sportskih objekata treba istaknuti opet Planićevo djelo – Tomislavov dom na Sljemenu iz 1935. godine, s „Y“ tlocrtom, koji svojim oblikom odgovara terenu, a materijali (kamen i drvo) se nastavljaju na prirodne. Također, ističu se između ostalih i sportsko-rekreacijski objekti Franje Bahovca (1906. - 1996.g.), od projekta gradskog kupališta na Savi (zajedno s Antunom Ulrichom, 1930.) do teniskih terena na Šalati koji su kasnije korišteni i za natjecanja u *Davis Cupu*.¹⁷¹

Razvijala su se i nova industrijska postrojenja, stoga je ovo bilo osnovni problem za urbanističku sliku Zagreba. Tvornička postrojenja još nisu shvaćena (kod potencijalnih naručitelja) kao prostor pogodan za arhitektonsko oblikovanje

¹⁶⁴ „Dopis od 13. IV. 1930. u vezi projekta novogradnje Zakladne bolnice u Zagrebu.“ HDA, *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb*, 1/632.

¹⁶⁵ „Izvještaj tajnika o radu Sekcije Zagreb Udruženja Jugoslavenskih Inženjera i Arhitekata u poslovnoj godini 1930./1931., 10. IV. 1931.“ HDA, *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb*, 1/632.

¹⁶⁶ HDA, *Savska Banovina, Tehničko odjeljenje (V), 1929.-1939.*, kutija 155, br. spisa 22556/1936.

¹⁶⁷ PREMIERL 1976: 25, 33.

¹⁶⁸ Gimnazije u Križanićevoj i Kušlanovoj te Trgovačka akademija na Krešimirovom trgu. MOHOROVIČIĆ 1952: bilješka 104.

¹⁶⁹ Zgrada Tehničkog fakulteta u Kačićevoj, Poljoprivredno-šumarskog u Maksimiru te Veterinarskog u Heinzlovoj ulici. MOHOROVIČIĆ 1952: bilješka 105.

¹⁷⁰ MOHOROVIČIĆ 1952: 42.

¹⁷¹ Naravno, ovo su samo neki primjeri. Za cjelokupnu sliku vidjeti u PREMIERL 1976: 25-30, ŠTULHOFER 1994: 158-159.

te su zdanja često narušavala sliku grada, a radnička naselja nicala su užurbano i uglavnom bez planova, što se odrazilo i na komunalne probleme,¹⁷² koji su opet dio veće urbanističke slike. Nakon Prvog svjetskog rata očita je gradnja manjih industrijskih pogona koja su raštrkana po cijelom gradu, što otežava bilo kakav razvoj urbanističkog plana, jer je malo toga napravljeno po razrađenim regulacijskim studijama. Uz to, javlja se i pitanje radničkih stanova, odnosno naselja. Stoga ne čudi i velik broj natječaja za zgrade okružnih ureda za osiguranje radnika ili radničke domove.

Nastaju dvije osnove za parcelaciju stambenih naselja (1933.); Zdenko Strižić projektira Vrhovec, a Kazimir Ostrogović Vinovrh. Izvode se i dva nova naselja: Trešnjevka Strižića (1935.) i Cvjetno naselje Vlade Antolića (1939.). Niču brojna druga. Glavna preokupacija urbanista međuratnog razdoblja bila je regulacija manjih gradskih dijelova, blokova, trgova, ulica.¹⁷³ U razdoblju od 1929. do 1939. godine za grad Zagreb sačuvane su ukupno 33 regulacijske osnove.¹⁷⁴ Ova postupna parcelacija u konačnici se negativno odrazila na strukturu grada, prometnu povezanost i disproporcije između pojedinih dijelova grada.

S druge pak strane, mnogo toga se radilo u gradskom centru, a rastući su dijelovi grada bili ili zanemareniji ili je bilo manje ideja oko mogućih rješenja, što je i uočljivo u daljnjem širenju Zagreba. U tome razdoblju investicije u gradnji iznosile su 21% od ukupnih investicija u Hrvatskoj, a prilog tome su davale i banke koje su nudile povoljne kredite,¹⁷⁵ ali i dominacija građevinskih izvođača nad arhitektima koji su o njima i ovisili.¹⁷⁶ Zahvaljujući sve većim inozemnim zajmovima, do njih je mogao doći i širi krug ljudi. Upravo zato niknuo je velik broj prizemnica i jednokatnica, posebice u novim dijelovima grada. Ti novi dijelovi postali su urbanistički problem jer brzina, učinkovitost i potrebe nisu pratile rast stanovništva. Većina izgrađenih stanova bila je manje površine i nije mogla primiti višečlane obitelji, što je rezultiralo nekontroliranom gradnjom na rubu grada.¹⁷⁷

¹⁷² Što se tiče infrastrukturne mreže (voda, plin, električna energija), održavala se stara mreža koja je slabo nadograđivana. Vidi u: MOHOROVIČIĆ 1952: 42.

¹⁷³ PREMERL 1976: 31-34.

¹⁷⁴ Riječ je o nacrtima koji se čuvaju u HDA. HDA, *Savska Banovina, Tehničko odjeljenje (V), 1929.-1939.*, br. kutija 153, 154, 155.

¹⁷⁵ Najviše kredita davale su Gradska štedionica Zagreba i Hipotekarna banka. DOMLJAN 1979: 105, bilješka 100.

¹⁷⁶ ŠEGVIĆ 2009: 47.

¹⁷⁷ Preuzeto iz: DOMLJAN 1979: 105.

Zaključne misli

Iz izložene situacije zagrebačke međuratne arhitekture i urbanizma vidljivo je da se cijelo vrijeme pokušava uspostaviti ravnoteža između urbanističko-arhitektonskih kanona i novih, modernih i rastućih potražnji Zagreba. Svojim projektima, realizacijama i problemima, zagrebačka međuratna arhitektura prati trendove koji dominiraju Europom. Arhitekti školovani prvenstveno u Beču i Pragu vraćaju se u Zagreb s modernim idejama i vizijama te vode nastavu na novoosnovanim studijima arhitekture, stvarajući prve generacije arhitekata školovanih u Hrvatskoj. Ta je prva generacija „domaćih“ arhitekata, kako je čest običaj u povijesti razvoja arhitektonskog promišljanja, imala manje avangardne ili originalne ideje, ali je zato razvila senzibilitet lokalnih problema i tako premostiti jaz moderne misli i mjestimične prakse. Istovremeno, mlade generacije preko svojih učitelja zadržavaju kontakt međunarodnim problemima i pristupima. Tako su, primjerice, na Međunarodnom kongresu za izgradnju gradova u Rimu UJIA zastupali Pilar i Zemljak, a hrvatski arhitekti prisutni su i na redovnom kongresu Federacije slavenskih inženjera u Pragu.¹⁷⁸ No, moderne ideje, tendencije nove arhitekture, pristupi i načini gledanja na arhitekturu jedino su stvarno vezivno tkivo kojime se može opravdati sintagma „hrvatski arhitekti moderne“. Među njima se ustvari ne nalazi monolitni blok arhitekata koji bez problema surađuju – stanje je mnogo manje idealizirano. Suradnja među njima stvarana je dijelom iz nužde, koristi, političkih motivacija ili trenutne potrebitosti. Međutim, unutar spomenute sintagme kriju se brojni prijepori, neslaganja, manje prepoznati geniji ili prenaplašene ličnosti. Njih, uz vrijeme i pokušaje suvremenog pristupa arhitekturi, spaja mjesto djelovanja - Zagreb.

Zagreb se afirmirao kao centar Hrvatske, posebice u pitanjima arhitekture te njenog razvoja i dodira s onom inozemnom. Grad je sve više napučen. Privreda i arhitektura postaju međusobno povezanije i ovisnije, s obzirom na prijašnje godine koje je ipak obilježio rat (1914. - 1918.), a trend socijalno osviještene i korisne, ali ipak umjetničke arhitekture na temelje nailazi i u Zagrebu, pa tako arhitekti postaju nezaobilaznim dijelom društvenog života u kojem ostavljaju značajan trag. Politički, Hrvatska najkasnije 1918. godine ulazi u potpuno novo razdoblje, koje Robert A. Kann naziva *novim početkom*,¹⁷⁹ vremenom nakon sloma Monarhije. No, baš je na primjeru arhitekture jasno da se utjecaji ne gase i da Hrvatska ostaje vezana za centre moderne umjetnosti nakon Prvog svjetskog rata neovisno o geopolitičkoj konstelaciji. Nove prilike u regiji i stvaranje Države SHS, kasnije

¹⁷⁸ „Izvjestaj tajnika o radu Sekcije Zagreb Udruženja Jugoslavenskih Inženjera i Arhitekata u poslovnoj godini 1930./1931., 10. IV. 1931.“ HDA, *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb*, 1/632.

¹⁷⁹ KANN 1980: 529-564, a napose 531-532.

Kraljevstva SHS, značila je velike promjene za sam grad Zagreb. Nove generacije graditelja koji su prigrlili rješenja moderne arhitekture upravo s tim promjenama postupno su dolazile do izražaja, a njihov je pristup postao sve relevantniji. Pojavio se jednako tako i jaz između tih školovanih i obrazovnih stručnjaka i loše planiranih stambenih naselja na periferiji Zagreba, koja su nastala iz nužde u najnepovoljnije vrijeme, nakon Prvog svjetskog rata. Takva situacija, najočitija u Zagrebu, arhitekta moderne je još više približila socijalnim pitanjima građanstva, ali i seljaštva. U tom kontekstu 1930-ih godina djelovali su neki arhitekti poput Stjepana Planića, Drage Iblera ili Ivana Zemljaka. Naravno, odrazi političke situacije nakon 1918. sporo su i prikriveno dospijevali i do arhitektonske interpretacije; nacionalizam na kulturu djeluje konstrukcijom historizirane arhitektonske semiotike koja zatim posredno može biti prepoznata čak i u djelima Viktora Kovačića i drugih. Time se stvorila spona sličnim, iako ne istim slučajevima u drugim državama Jugoslavije.¹⁸⁰ U slučaju Hrvatske, isticala se astilska karakteristika hrvatske arhitekture u njenoj povijesti koja je omogućila adaptaciju teorija i praksi moderne arhitekture unutar lokalnog konteksta.¹⁸¹ Iako su veze s Europom neupitne, arhitekti ovog razdoblja su svoje planove i projekte prilagođavali specifičnostima područja na kojem su stvarali i materijalnih mogućnosti s kojima su raspolagali, često u „suradnji“ s baštinom koju su naslijedili – ponekad manje, a ponekad više uspješno.¹⁸² Dapače, razvijao se jedan specifični senzibilitet lokalne vrijednosti dajući određenu posebnost i autentičnost toj arhitekturi koja teško da se može ikako drugačije okarakterizirati negoli domaća, hrvatska moderna arhitektura.

¹⁸⁰ Vidi: IGNJATOVIĆ 2007: 322-323.

¹⁸¹ ŠEGVIĆ 1992: 81-84.

¹⁸² PREMIERL 1990: 167, 124-125.

Bibliografija

Izvori

Državni arhiv u Zagrebu – DAZG

DAZG, „Žalba Društva za unapređenje Grada Zagreba Gradskom poglavarstvu“, HR-DAZG-10 GO 77.

DAZG, „Žalba Milana Panjkovića, ing., tehničkog inspektora u poglavarstvu, glavnog tajnika Društva za putove Savske banovine“, HR-DAZG-10 GO 77.

DAZG, „Žalba Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata, 8. travnja 1938.“, HR-DAZG-10 GO 77 Odsjek za regulacije.

DAZG, „Iskaz o isplati nagrada i otkupa za natječajne radnje za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba“, HR-DAZG-10 GO 81.

DAZG, „Žalba protiv regulatorne osnove u Gredicama“, HR-DAZG-10 GO 81.

DAZG, „Generalna regulatorna osnova – program natječaja“, HR-DAZG-10 GO 81.

DAZG, „Podaci za program natječaja regulatorne osnove na broj 90.613-XII.d.-1928. od 5. septembra 1928.“, HR-DAZG-10 GO 81.

DAZG, „Zapisnik sjednice posebnog odbora Gradskog vijeća za pregled generalnog regulacionog plana od 6. X. 1937.“, HR-DAZG-10 GO 81.

DAZG, „Popis riješenih spisa“, HR-DAZG-10 GO 84.

DAZG, *Internacionalni natječaj za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba*. Zapisnik ocjenjivačkog suda sastavljen u Zagrebu, dne 10. oktobra 1931. HR-DAZG-10 GO 88.

DAZG, „Izveštaj o provedbi natječaja za gen. regulatornu osnovu grada Zagreba, 26. oktobra 1931.“, HR-DAZG-10 GO 88.

DAZG, „Raspis natječaja za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba“, HR-DAZG-10 GO 88.

Hrvatski državni arhiv – HDA

HDA, *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb*, 1/632. „Izveštaj tajnika o radu Udruženja Jugoslavenskih Inženjera i Arhitekata Sekcije Zagreb u poslovnoj godini 1929./30., 28. marta 1930.“

HDA, *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb*, 1/632. „Dopis od 13. IV. 1930. u vezi projekta novogradnje Zakladne bolnice u Zagrebu.“

HDA, *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb*, 1/632. „Izveštaj tajnika o radu Sekcije Zagreb Udruženja Jugoslavenskih Inženjera i Arhitekata u poslovnoj godini 1930./1931., 10. IV. 1931.“

HDA, *Savska Banovina, Tehničko odjeljenje (V), 1929.-1939.*, Regulacijska osnova plana predjela Rebro (br. 22556/1936), kutija 155, br. spisa 22556/1936.

HDA, *Savska Banovina, Tehničko odjeljenje (V), 1929.-1939.*, br. kutija 153, 154, 155.

Literatura

- ACHLEITNER, Friedrich. 1999. O preobrazbama bečkog univerzalizma. *Oris* 1: 148-163.
- ANTOLIĆ, Vlado. 1933. Funkcionalni grad. *Kultura* 5: 363-368.
- ANTOLIĆ, Vlado, Josip SEISSEL. 1933. Regulatorna osnova za grad Zagreb. *Tehnički list* 6/7: 73-76.
- ALBINI, Alfred. 1935. Naša arhitektura u prošlosti i sadašnjosti. U: *Obzor – spomen knjiga 1860.-1935.*, ur. Milivoj Dežman i Rudolf Maixner, 170-172. Zagreb: Tipografija, 1935.
- BARBARIĆ, Damir, prir. 1997. *Fin de siècle Zagreb – Beč*. Zagreb: Školska knjiga.
- BARIŠIĆ, Zrinka, Zlako JURIĆ. 2000. Nastanak i razvoj Arhitektonskog fakulteta. U: *Arhitektonski fakultet, 1919./1920.-1999./2000. – osamdeset godina izobrazbe arhitekata u Hrvatskoj*, ur. Mladen Obad-Šćitaroci, et. al. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BEDENKO, Vladimir. 1996. The Role of History in the Creation of Zagreb as a Historical Metropolis in the 19th and 20th Centuries. U: *The Historical Metropolis – A Hidden Potential*, ur. Jacek Purchla, 161-168. Krakow, 1996.
- BEDENKO, Vladimir. 2001. Die Gestaltung einer Hauptstadt: Zagreb von den Anfängen bis zur Gründerzeit. *werk, bauen+wohnen* 9: 16-24.
- BIĆANIĆ, Rudolf. 1938. *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*. Zagreb: Hrvatska narodna tiskara Stjepan Vidović.
- BIĆANIĆ, Rudolf. 1957. Razvoj industrije u Zagrebu. U: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 1, ur. Franjo Buntak, et. al., 3-14. Zagreb: Prosvjeta, 1957.
- BLAU, Eve, Monika PLATZER, ur. 1999. *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe, 1890-1937*. Prestel.
- BLAU, Eve. 1999. *The Architecture of Red Vienna, 1919-1934*. MIT Press.
- BLUM, Alan. 2003. *The Imaginative Structure of the City*. McGill-Queen's Press – MQUP.
- BOŽIN, Marijan. 1942. Moderna arhitektura u Hrvatska. *Hrvatska smotra* X/5: 296-304.
- BRAUDEL, Fernand. 1992. Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća. Zagreb: August Cesarec.
- CESARIĆ, Dobriša. 1965. Kako je nastala „Balada iz predgrađa“. U: *Zagreb jučer, danas, sutra*, sv. 2, ur. Vlatko Pavletić, Mia Plemenčić, Oto Šolc, 209-211. Zagreb: Epoha, MH, Mladost, Naprijed, Panorama, Znanje, Zora.
- ČORAK, Željka. 1981. *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*. Zagreb: SN Liber.
- ČULINOVIĆ, Ferdo. 1961. *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- DOBRONIĆ, Lelja. 1963. Radnička naselja u Zagrebu u toku devetnaestog stoljeća. U: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 3, ur. Franjo Buntak, 117-129. Zagreb: Vjesnik.
- DOMLJAN, Žarko. 1979. *Arhitekt Ehrlich*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.
- GALOGAŽA, Stevan. 1932. Problemi savremene arhitekture. *Literatura. Časopis za nauku i umjetnost* 65: 90-95.

- GALOVIĆ, Krešimir. 2010. *Klub hrvatskih arhitekata u Zagrebu 1905-1914. Povijest kluba*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
- GAMULIN, Grgo. 1967. *Arhitektura u regiji*. Zagreb: Tisak „Zadružna štampa“.
- GAY, Peter. 1999. *Weimarska kultura*. Zagreb: Konzor.
- GAY, Peter. 2008. *Die Moderne: Eine Geschichte des Aufbruchs*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- GROSS, Mirjana, Agneza SZABO. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb: Globus.
- HORVAT, Josip. 1984. *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900-1941*. Zagreb: SNL.
- HORVAT, Rudolf. 1994. *Povijest trgovine obrta i industrije u Hrvatskoj*. Zagreb: AGM.
- IBLER, Drago. 1992. Graditeljstvo i grad Zagreb. U: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije*, ur. Neven Šegvić, 17. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- HRIBAR, Stjepan. 1930. Razvitak grada Zagreba 1919-1929. U: *Jugoslavija na tehničkom polju 1919-1929*, ur. Rajko Kušević, 239-249. Zagreb: Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata.
- IGNJATOVIĆ, Aleksandar. 2007. *Jugoslavenstvo u arhitekturi 1904-1941*. Beograd: Građevinska knjiga.
- IVEKOVIĆ, B. 1928. Nova zgrada Središnjeg ureda za osiguravanje radnika u Zagrebu, 121-128. *Središnji ured za osiguravanje radnika u Zagrebu 1922.-1926*. Zagreb: Suzor.
- IVELJIĆ, Iskra. 2007. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international.
- JIROUŠEK, Antun. 1925. Viktor Kovačić. *Vijenac* god. III, IV/5: 140-153.
- KANN, Robert A. 1980. *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*. University of California Press.
- KARAMAN, Igor. 1975. *Kako je nastajao moderni Zagreb*. Zagreb: „Kajkavsko spravišće“ – Društvo za širenje i unapređivanje znanosti i umjetnosti.
- KENT, Sarah. 2007. State Ritual and Ritual Parody. U: *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, ur. Laurence Cole, Daniel L. Unowsky, 162-177. Berghahn Books.
- KNEŽEVIĆ, Snješka. 1996. *Zagrebačka zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga.
- KNOLL, Petar. 1930. Urbanizam s osobitim obzirom na stari Zagreb. *Književnik* 5: 189-197.
- KNOLL, Petar. 1992. Ideologija moderne arhitekture. U: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije*, ur. Neven Šegvić, 31-39. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. 1973. *Radni slojevi Zagreba od 1918-1931*. Zagreb: IHRP.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. 1984. Svetozar Delić, komunistički gradonačelnik Zagreba 1920. godine. U: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 6, ur. Franjo Buntak, Zdenko Kuzmić, Vanda Ladović i Željka Markovčić, 223-234. Zagreb: GZH-Zagreb.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. 1995. O osnutku i radu Zagrebačke burze do 1945. godine. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 28: 190-211.

- KOVAČIĆ, Viktor. 1990. Moderna arhitektura. U: *Život*, knj. 1, sv. 1: 26-28.
- KRLEŽA, Miroslav. 1924/1925. *Slučaj arhitekta Iblera*. *Književna republika* II/4: 170-173.
- KRLEŽA, Miroslav. 1934. U spomen Adolfa Loosa. *Danas*, 1. 1. 1934.
- LASIĆ, Stanko. 1982. *Krleža: kronologija života i rada*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- LASLO, Aleksander. 1987. Raumplan, plan libre, ili... *Arhitektura* 1-4/200-203: 35-40.
- LASLO, Aleksander. 1989. Die Loos-Schule in Kroatien. U: *Adolf Loos*, ur. Burkhardt Rukschcio, 307-327. Wien: Graphische Sammlung Albertina.
- LE CORBUSIER. 2008. *Toward an Architecture*. London: Frances Lincoln Ltd.
- LUNAČEK, Vladimir. 1992. Ciljevi moderne umjetnosti. U: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije*, ur. Neven Šegvić, 11-12. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- LUX, Joseph August. 1914. *Otto Wagner*. Wien: Delphin.
- MADERTHANER, Wolfgang. 2006. Von der Zeit um 1860 bis zum Jahr 1945. U: *Wien: Von 1790 bis zur Gegenwart*, ur. Peter Csendes, Ferdinand Opll, 175-524. Wien: Böhlau Verlag.
- MAROEVIĆ, Ivo. 1974. Život i djelo arhitekta Ive Zemljaka. U: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 5, ur. Ivan Bach, Franjo Buntak i Vanda Ladović, 229-255. Zagreb: Muzej grada Zagreba.
- MARUŠEVSKI, Olga. 1997. Arhitektonsko-urbanističke veze Zagreba i Beča na prijelomu stoljeća. U: *Fin de siècle Zagreb-Beč*, prir. Damir Barbarić, 197-230. Zagreb: Školska knjiga.
- MOHOROVIČIĆ, Andre. 1952. *Analiza historijsko-urbanističkog razvoja grada Zagreba*. Zagreb: JAZU.
- MUMFORD, Eric. 2002. *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960*. MIT Press.
- NEMEC, Krešimir. 2010. *Čitanje grada*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- ODAK, Tomislav. 2009. *Arhitektonske kronike*. UPI-2 M Books.
- PERIĆ, Ivo. 2006. *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*. Zagreb: Muzej grada Zagreba.
- PODBRECKY, Inge. 2003. *Rotes Wien: 5 Routen zu gebauten Experimenten; von Karl-Marx-Hof bis Werkbundsiedlung*. Falter.
- PREMERL, Tomislav. 1976. Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. *Arhitektura* 156/7: 12-40.
- PREMERL, Tomislav. 1979. Arhitektonska i društvena avangarda. Djelovanje arhitekata u „Zemlji“. *Čovjek i prostor* 26/315-316, 6-7: 30-31.
- PREMERL, Tomislav. 1990. *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata*. 2. izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- PREMERL, Tomislav. 2002. *Zagreb: grad moderne arhitekture – stoljeće zagrebačke arhitekture*. Zagreb: Durieux.
- [PLANIĆ, Stjepan]. 1932a. *Deklaracija arhitekata sabranih na međunarodnom pripremnom kongresu za modernu arhitekturu*. U: *Problemi savremene arhitekture*, ur. Stjepan Planić, 9-13. Zagreb.

- PLANIĆ, Stjepan. 1932b. Arhitektura i društvo. *Almanah savremenih problema*: 91-93.
- PLANIĆ, Stjepan. 1933. Arhitektura i društvo. *Književnik* 1/6: 29-30.
- PLANIĆ, Stjepan. 1937. O nacionalnom stilu u graditeljstvu. U: *Hrvatski narodni kalendar – Napredak*, 200-214. Zagreb.
- PLANIĆ, Stjepan. 1939. 50 godina arhitekture u Hrvatskoj. *Književnik* XII/2: 49-64.
- POTOČNJAK, Vladimir. 1939. Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938. *Građevinski vjesnik* VIII/4-5: 49-79.
- POŽGAJ, Zvonimir. 1934. Ideologija doktora Knolla. *Književnik* 3/7: 110-117.
- RAJAKOVAC, Bogdan. 1936. Ciljevi moderne arhitekture. *Književna revija* 1/3-4: 96-97.
- RADOVIĆ MAHEČIĆ, Darja. 2002. *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba*. Zagreb: Horetzky.
- RADOVIĆ MAHEČIĆ, Darja. 2003. Treba znati... o arhitektu Stjepanu Planiću. U: *Stjepan Planić 1900.-1980. Iz arhiva arhitekta*, ur. Ivan Kožarić, 29-54. Zagreb: HAZU-Gliptoteka, Institut za povijest umjetnosti, 2003.
- RADOVIĆ MAHEČIĆ, Darja. 2007. *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti - Školska knjiga.
- RAKIĆ, Duško Ante. 2005. *Opća povijest arhitekture (od pra-arhitekture do anti-arhitekture)*. Zagreb: Kućni majstor.
- „Razgovor s protagonistima moderne.“ 1976. *Arhitektura* 156-157: 116-128.
- RISSELADA, Max. 2008. Documentation on Houses. U: *Raumplan versus plan libre: Adolf Loos [and] Le Corbusier*, ur. Max Risselada, 96-145. Rotterdam: 010 Publishers.
- SCHNEIDER, Artur. Klassizistischer Geist in Zagrebs Stadtbild: Bartol Felbinger. *Croatia* 5/5: 33-35.
- SELMAN, Josip. 1933. Arhitektura i periferija. *Književnik* 8/6: 334-336.
- STRAJNIĆ, Kosta. 1915. Suvremena arhitektura. Iz neizdane knjige „Studije i kritike“. *Savremenik* 10: 60-64.
- ŠEGVIĆ, Neven. 1987. Prilozi za definiranje pojma zagrebačka arhitektonska škola. *Arhitektura* 1-4/200-203: 12-20.
- ŠEGVIĆ, Neven. 1992. Arhitektonska „moderna“ u Hrvatskoj. U: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije*. Ur. Neven Šegvić, 81-84. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- ŠEGVIĆ, Neven. 2009. *Pristup arhitekturi*. Zagreb: Horetzky.
- ŠTULHOFER, Ariana. 1994. Športski objekti arhitekta Franje Bahovca. *Prostor* II/1-2: 153-170.
- TIMET, Tomislav. 1961. *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine. Ekonomsko-historijska analiza*. Zagreb: JAZU.
- TIMET, Tomislav. 1963. Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba. U: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 3, ur. Franjo Buntak, et. al., 271-280. Zagreb.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. 1991. *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga-Stvarnost.
- VRKLJAN, Zvonimir. 1995. *Sjećanja*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

- WEIHSMANN, Helmut. 2002. *Das rote Wien: sozialdemokratische Architektur und Kommunalpolitik, 1919-1934*. Promedia.
- WEISSMANN, Ernest. 1992. Savremena građevinska tehnika – nova arhitektura. U: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije*, ur. Neven Šegvić, 61. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- ZIDIĆ, Igor. 1971. Slikarstvo, grafika, crtež. U: *Kritička retrospektiva „Zemlja“*, ur. Božidar Gagro, et. al., 13-121. Zagreb: Izdavački zavod JAZU - Umjetnički paviljon.

The Cultural, Social and Intellectual Aspects of Zagreb Architecture in the Modern Period: Healing the Future

Zagreb architecture in the modern period developed in stages from the beginning of the twentieth century, when several young architects led by Viktor Kovačić rebelled against the contemporary styles of historicism and classicism. Zagreb was influenced by changes occurring in fin de siècle Vienna, where architects such as Otto Wagner and Adolf Loos were working at the time. Their theoretical thought – already familiar in Croatia from those early days, mainly through intermediaries such as Viktor Kovačić and Hugo Ehrlich – began to take shape. With the fall of Austro-Hungary after the First World War, those connections were not severed, but continued nonetheless through some architects which went abroad (Austria, France, Weimar Germany) for educational purposes. In the meantime, Croatia entered a new state, the State of Slovenes, Croats and Serbs and later the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia). In that time Zagreb was an important financial center, but an industrialisation of the city was taking place. A large and unexpected increase in population happened, especially among the working classes, and new urbanistic and architectural problems arose. They reflected on the work of the architects of the modern period, alongside the political and economic development (the Great Depression, the royal dictatorship, the Radić brothers politics, etc.), and the architects modified their role and theory according to the new needs and circumstances. The left-oriented group „Zemlja“ operated in this context, as it gathered socially committed artists, among them the architects Drago Ibler and Stjepan Planić. Gradually, the basic principles of modern architecture were adapted to the needs of interwar Croatia, and through that process a new generation of architects matured, one with strong national sensibilities which meant that Croatia was not lagging behind the rest of western Europe. However, the theories and wishes of architects did not always match urban possibilities.

Keywords: architecture, the modern period, housing, Zagreb, workers

Cljučne riječi: arhitektura, moderna, stanovanje, Zagreb, radništvo

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

44

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2012.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 44

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Damir Boras

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek),
Hrvoje Petrić (rani novi vijek), Željko Holjevac (moderna povijest),
Tvrтко Jakovina (suvremena povijest), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest)

Međunarodno uredničko vijeće / International Advisory Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štüh (Ljubljana)

*Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange*

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske,
Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama/The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Marko Maraković

Lektura

Julija Barunčić Pletikosić

Tisak

DOMAGRAF d.o.o.

Naklada

300 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*